

Андрей Ташев

**Въведение в българската морска белетристика
от първата половина на XX век**

Публикацията е резултат от извършено изследване по проект BG05M2OP001-1.001-0001 *Изграждане и развитие на Центъра за върхови постижения „Наследство БГ“* (Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“).

This publication is the result of a survey conducted within the project BG05M2OP001-1.001-0001 *Establishment and Development of “Heritage BG” Centre of Excellence* (Operational Program “Science and Education for Intelligent Growth”, priority Axis 1 “Research and technological development”).

© Андрей Ташев, автор, 2023

Калина Захова, научен редактор, 2023

© Калина Захова, корица, 2023

Рецензенти: доц. дн Мая Горчева

доц. д-р Людмила Малинова

© Издателски център „Боян Пенев“ –

Институт за литература при БАН, 2023

Печат Дайрект Сървисиз

ISBN 978-619-7372-73-1

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Андрей Ташев

Въведение
в българската морска белетристика
от първата половина на XX век

София, 2023

На Калина – с благодарност

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпление	7
------------------	---

I. Разминаване между българското литературознание и морето: възможни обяснения

Неглижираната българска морска литература	14
„Българска морска литература няма“	15
Познаване на морето	30
Други възможни причини	34

II. Гледни точки към морето в българската белетристика от първата половина на XX век

Маринисткият макротекст на българската белетристика от първата половина на XX век ...	38
Пейзаж	43
Път	48
Космополитизъм	54
Любов и взаимоотношения между хората	58
Информация за специфични морски дейности и термини	64
Социална ангажираност	71
Морето нива	78
Морето като курорт	86
Морски фолклор	91
Алегорични и други образи и употреби на морето	96
Морски произведения за деца и юноши	99
Значещи липси	103
Заклучение	111

Библиография	113
Именен показалец	124
Summary	127

Встъпление

През 1992 г. бургаският журналист и писател Георги Ингилизов публикува дебютната си книга „Добър ден, тъга!“, включваща разкази и новела, посветени на морето и неговите хора. Един от разказите в нея, носещ интригуващото заглавие „Защо нямаме българска маринистика“, започва по следния начин:

Нямаме българска маринистика, особено проза – ми заяви с нескрито отегчение именитият белетрист Б. В. – Нямаме традиции, плъзгат се нашите автори по повърхността, залагат на екзотиката, приключението, фалшивата романтика, на специфичната терминология, ако щеш – включи се сънливо в разговора маститият литературен критик В. К... (Ингилизов 1992: 21)

За съжаление, тези думи, крайни и дълбоко неверни, изразяват преобладаващото мнение сред българското общество, а и сред голяма част от специалистите, занимаващи се с изследване на историята на литературата ни. Това схващане се е наложило в българското съзнание въпреки наличието на дългогодишни морски литературни конкурси, на профилирани периодични издания, поредици и дори издателства, публикуващи текстове, свързани с морето. Озадачаваща на фона на впечатляващото количество маринистични художествени творби (читателите ще се убедят напълно в наличието на множество такива текстове в хода на изложението) е почти пълната липса на по-големи проучвания, проследяващи развитието и особеностите на образа на морето и неговите хора в българската литература. Като изключим рецензиите за отделни произведения и спорадичните статии със заглавие или съдържание в смисъл „Морето в творчеството на...“, на пръстите на едната ръка се броят книгите, изцяло посветени на морето в българската литература. А и те са по-скоро сбор-

ници със статии, публикувани по-рано в периодиката или представяни като доклади, отколкото цялостни изследвания (Николов 2009 и 2019; Пенчева 2016). Към тях трябва да се добавят и усилията на Йордан Люцканов от Института за литература към БАН, който ръководи международен проект, посветен на Черно море. Идеята му е чрез усилията на изследователи от различни страни да се очертае мястото на Черно море в литературата и културата на отделните народи. Докладите от проведената по проекта научна конференция са публикувани в отделен том (Liutskanov et al. (eds.) 2023), като някои от текстовете се занимават с морето в българската литература. Специално внимание заслужава и една изключително ценна, макар и не посветена специално на литературата книга – „Българинът и морето“ от Върбан Стаматов (1999), чието първо издание (Стаматов 1992) е озаглавено „В мъглата. Българинът и морето“. Всъщност най-близо до цялостно изследване по темата е студията „Морето в българската поезия“, написана от един от големите познавачи и популяризатори на морската литература от първата половина на XX век – писателя и критик Добрин Василев (Василев 1928). Но оттогава е минал почти един век и тази литература се е обогатила и развила неимоверно много.

Самите изследователи често подчертават разминаването между българското литературознание и морето. В предговора към споменатата книга на Радка Пенчева (2016: 7) четем: „Творбите с морска тематика са неизследвани от литературната ни критика през годините“. А София Ангелова-Дамянова (2014) пише: „Българската литературна наука, а и българската хуманитаристика като цяло, са длъжници на родната маринистика и на темата за морето“. В същия смисъл се изказват и Христо Карастоянов (1997), и Върбан Стаматов (1999: 295 – 296), и други автори. Една от главните цели на настоящата книга е да даде стимул за развитието на това поле в литературозна-

нието ни, като провокира все повече изследователи да обърнат внимание на българската морска литература.

Цитираният в началото на въвеждането разказ на Георги Ингилизов завършва с думите: „... защото нямаме и дали наистина нямаме българска маринистика“ (Ингилизов 1992: 27). Моят отговор на този фундаментален въпрос е заложен в самото написване на настоящата книга: българска маринистика в литературата ни и по-специално в белетристиката ни има и тя е богат и достоен обект за изследване. Допълнителни факти и аргументи в подкрепа на това твърдение ще дам и при обсъждането на двата основни въпроса, с които се занимавам в книгата: на какво се дължи системното negliжиране от страна на хуманитаристиката ни на българската морска литература (на този въпрос е посветена първата част на изследването) и какви са особеностите на образа на морето в белетристиката ни от първата половина на ХХ век (те са изведени и анализирани във втората част на монографията).

Тук е мястото за още три кратки уговорки. Първата е свързана със значението на основното понятие, което използвам в цялата книга: „морска литература“ и синонимите му „маринистична литература“, „маринистка литература“, „маринистика“ и пр., и най-вече „морска белетристика“. Под този израз разбирам литература, в която морето е не просто фон или пейзаж, а участва активно в развитието на действието, влияе върху съдбите на героите и не би могло да се премахне или замени с нещо друго, без това из основи да промени цялото произведение. Или, казано с думите на споменатия по-горе Добрин Василев, „гдето морето е основен, необходим фабулен елемент. [...] Не е морски разказ още оня, в който се разиграва... някоя любовна или лична история на кораб или на брега на морето, защото в такъв случай последните са само рамка, фон, несвързани с действието, което може да се развие и другаде“ (Василев 1936б).

Второто уточнение засяга обхвата на художествените произведения, изследвани в книгата. Предпочетох да огранича вниманието си само върху белетристиката заради по-конкретния образ на морето, който тя ни дава в сравнение с по-високата степен на абстрактност и фигуративност, характерна за поетическия език и за морето в поезията. Освен това Добрин Василев с право отбелязва, че белетристиката ни „е направила вече много значителна крачка напред“ (пак там) в сравнение с поезията ни по отношение на цялостното представяне на морето и неговите хора, т.е. тя ни дава повече и по-богат материал за изследване. Третата причина е по-скоро техническа – обемът дори само на белетристичните художествени произведения за морето е много голям, а ако добавим към тях и поетичните, би се получил на практика необозрим корпус от литературни текстове. Затова на този етап предпочетох да се спра единствено на маринистичната ни проза. Надявам се обаче настоящата книга да послужи и като основа за бъдеща евентуална съпоставка със стихотворни творби, посветени на морето.

Третата уговорка е свързана с избрания период на изследването – първата половина на XX век. Този времеви отрязък вероятно изглежда необичаен и произволен, тъй като нито началото му, нито краят му съвпадат с някое голямо историческо събитие. Изкушението да се спра само на годините между двете световни войни беше голямо, тъй като именно тогава е апогейт на морската ни белетристика, от този период са и основните примери, които използвам в книгата, а и такъв избор би бил в съответствие с традиционната периодизация на българската литература. Внимателното проучване обаче показва, че процесите, довели до значителното увеличаване на маринистичната ни литература през 20-те и 30-те години на XX век, са започнали много по-рано, още около началото на века. Литературноисторическият поглед не бива да пропуска този

факт. А що се отнася до края на избрания период – обикновено 1944 г. се приема за вододел, за рязка граница, която разсича като с нож политическия, обществения и културния живот на България: сякаш изведнъж всичко старо прекъсва и започва нещо съвсем ново и различно, следващо догмите на социализма. Пример за подобна теза откриваме в книгата на Радка Пенчева „Морето на българина“. Обосновавайки избрания хронологичен период на изследването си (1924 – 1944 г.), тя пише: „След тази година [1944-а – бел. моя, А. Т.] спира да излиза сп. ‘Морски сговор’, а в България властта се сменя с тази на Отечествения фронт и комунистите и литературата ни започва да се твори в каноните на социалистическия реализъм“ (Пенчева 2016: 8). Поставянето на резки граници обаче, колкото и прегледно и удобно за изследователите да е, почти никога не отговаря на спецификата на разглежданите явления. В конкретния случай с морската ни литература процесите от 20-те и 30-те години не спират внезапно през 1944 г., а продължават „по инерция“ няколко години след това. Както ще бъде показано във втората част на настоящото изследване, отделни произведения и дори цели книги на маринистки автори, публикувани преди Девети септември, излизат отново няколко години след 1944 г. Големите промени, свързани с въвеждането на социалистическата идеология в България, не стават изведнъж, а постепенно, след „преходен период“ от няколко години.

В изследването се позовавам на голям брой художествени и документални текстове от изследвания период, а и не само от него. Всички тези цитати са приведени в съответствие със съвременните правописни и пунктуационни норми на българския език. Старал съм навсякъде при цитиране на художествени текстове освен обичайната отпратка (фамилия на автора, година и страница) да споменавам и заглавието на съответния текст за по-голямо удобство на читателите.

Но преди да преминем към конкретните маринистични творби и функциите на морето в тях, нека се занимаем с един не по-малко интересен въпрос – за negliжирането на морската ни литература от страна на българското литературознание – въпрос, чийто анализ ще ни доведе до неподозирани дълбочини.

**I. Разминаване
между българското
литературознание и морето:
възможни обяснения**

Неглижираната българска морска литература

В българското литературознание има немалко случаи на незаслужено неглижирани автори, издания и направления, преоткрити десетилетия по-късно. Но има и по-драстични случаи, при които е пренебрегнат не отделен писател, а цял голям дял от литературата ни. Такъв е случаят с българската морска литература. Въпреки своята ярка специфика, богатство, значителен като количество и качество текстови корпус, натрупан за дълъг период от време, въпреки многобройните възможности за най-различни гледни точки и интерпретаторски подходи, които предоставя – както споменах в началото на въстъплението, маринистката ни литература така и не успява да привлече съответстващия ѝ изследователски интерес. Това е любопитен феномен, който сам по себе си заслужава отделно изследване. В тази част ще представя и коментирам някои от обясненията на това необичайно явление, които съм срещал и до които сам съм стигнал при проучванията си по темата. Търсенето на причините за неглижирането на морската ни литература, което предприемам тук, има не само теоретичен, но и практически смисъл, тъй като осветляването и формулирането им е един от най-преките пътища за преодоляване на това неглижиране.

„Българска морска литература няма“

Едно от възможните обяснения за разминаването между литературознанието ни и морето, изразено пряко или косвено в различни аналитични текстове, и то от много авторитетни автори, гласи, че българите като цяло и българските писатели в частност странят от морето, което се отразява и на литературата ни. Накратко, няма изследвания на българската маринистична литература просто защото такава литература няма. Тончо Жечев например пише:

Когато българските бежанци от Тракия и Македония през двадесетте години са строили къщите си край Черно море, те са обръщали прозорците им не към безпределната синева, а към опалената и твърда земя. Който познава нашата лирика и проза, знае дивия ни ужас от безпочвеността, от липсата на твърда земя под краката. (Жечев 1989: 130)¹

Радка Пенчева също отбелязва, че България няма много морски писатели и че причините за това „вероятно се коренят в балканската ни заседналост или в късното откриване на ‘морската тема’ в литературата ни“ (Пенчева 2016: 49). Всъщност тезата за заседналостта на българина и бягството му от морето е едно от устойчивите клишета, повтарящи се вече повече от век от много и различни изследователи. Още през 1906 г. проф. Анастас Иширков пише

¹ В скоби под заглавието на цитираната статия на Тончо Жечев е указано, че тя излиза като предговор към антология на българската проза, публикувана във ФРГ през 1967 г. Това, че текстът е предназначен за чуждестранни читатели, повечето от които слабо познават българската литература и нямат възможност да проверят от първа ръка написаното в него, прави подобно крайно твърдение още по-недопустимо.

следните думи, станали популярни и често цитирани във всевъзможни текстове по темата:

Ние, българите, сме сухоземен народ; за нас водата е страшилище, корабът – дърво без корен. Ние живеем повече от 1000 години край бреговете на Дунава, Черно и Бяло морета, но те са чужди за нас; не сме се сраснали още с тяхната вода... [У] нас липсва порив да се понесем по вълните на морето в далечни краища на света... Ние сме се свили като охлюв в своята черупка и не искаме да погледнем в далечината. Плавателната вода, вместо да разшири нашето движение, тя го спира. Най-разнообразните богатства на морето са недостъпни за нас. Ние сме роби на земята... (Иширков 1906: 230)

Същата теза – че българите съзнателно и последователно векове наред странят от морето – защитава и Антон Страшимиров в пътеписа си „Български черноморски бряг“, публикуван на части през 1901 – 1902 г. в списанията „Наш живот“ и „Демократически преглед“ и излязъл в цялост в „Съчиненията“ на автора (Страшимиров 1963: 9, 41). По подобен начин се изказва и Петко Росен в разказа си „Морска душа“: „Нашата душа е балканджийска. И такава си остава. Все трябва да понацъркаме в жилите си малко моряшка кръв. Или пък да населим подмолните му [на морето – бел. моя, А. Т.] чертози с родни души. Те ще ни свържат с морската душа...“ (Росен 1931: 396). А в предговора си към сборника „Югославски морски новели“, въпреки направените уговорки, Боян Ничев представя тази особеност като още по-обхватна – характерна не само за българите, но и за жителите на целия Балкански полуостров: „Той [балканският човек – бел. моя, А. Т.] е обърнат навътре към себе си и към сушата; светът на този човек винаги са били неговите села и паланки, неговите малки полуградове и каменистата земя, която е обработвал. Неговото море това е балканът...“ (Ничев 1974: 6).

Няма да се спирам на неправомерното обобщаване („българите“, „балканският човек“) в тези и подобните на тях мнения². В своята категоричност те отричат съществуването на нюанси и изключения и не търсят обективните причини за възникване на коментираните явления. Ако в тези цитати все пак има зрънце истина, тя трябва да се търси в изтъкваната от Тончо Жечев правопропорционална зависимост между цялостното развитие на морската идея в България (което може да се оцени по следите, които българите са оставили в историята на морското дело), от една страна, и наличието на морска литература, от друга. Казано накратко, колкото по-силно е това развитие, толкова повече и по-качествена е морската ни литература. В следващите редове ще подложам на проверка това твърдение, като изследвам накратко двете части на уравнението.

По проблема, означаван обикновено с некоректния израз „българинът и морето“, могат да се обособят две основни групи становища на учените. Едното изтъква българската индиферентност към морето, страха ни и бягството от него. Освен цитираните по-горе автори, негови поддръжници са и Георги Славянов, Тотю Брънеков и др. На противоположното мнение са изследователи като Петър Дървингов, Стою Н. Шишков, Ради Боев, Атанас Орачев,

² Това вече е направено от Лидия Христова, която в изключително ценната си студия „Българинът и морето – социално-психологически аспекти“ убедително доказва несъстоятелността на формулировката „българинът и морето“ (макар че самата тя я използва в заглавието на текста си): „[С]ъществува огромна разлика между хората, живеещи непосредствено на морския бряг, тия, които са в близост и имат епизодични, случайни срещи с морето, и тия от вътрешността на полуострова, които никога не са го виждали, а само са чували за него. ... [О]тношението към морето зависи в много по-голяма степен от местоживееене, трудово занятие, класова принадлежност и исторически условия, отколкото от националната принадлежност“ (Христова 1992: 66). Много автори обаче така и не успяват да избегнат това неправомерно обобщение, затова редица изследвания по темата носят заглавието „Българинът и морето“.

Анчо Калоянов и др., които смятат, че „у българина се е оформило ‘едно здраво и правилно отношение’ към [морето – бел. моя, А. Т.]“ (Христова 1992: 65).

За да установим каква е истината, би трябвало да оставим настрана силния емоционален заряд на тези мнения и да се съсредоточим върху фактите. А те са следните: България наистина никога не е била и не е сред световните морски сили, тя не може да се похвали с постиженията на Великобритания, Испания, Португалия и другите велики морски нации. Но въпреки това, исторически погледнато, българи са оставили значими следи в морското дело, които не бива да се пренебрегват. Ето накратко някои от тези факти, обобщени в статията на Васил Гюзелев „Българинът и морето“ (Гюзелев 2002). В края на VI – първата половина на VII век славянски флотилии вземат участие при обсадата на Солун. През 827 – 829 г. българска флотилия по река Драва напада селища в Долна Панония. Има редица изображения на лодки и кораби върху каменни блокове в Плиска и Велики Преслав, които показват значителното развитие на корабостроенето и корабоплаването още през Първата българска държава. Подобни рисунки има и на стенописите в Боянската църква и на други места³. През XIII – XIV век венециански и генуезки кораби често акостират на българските черноморски пристанища. През 1235 г. кораби от възобновения от цар Иван Асен II флот участват в несполучливата обсада на Цариград. В началото на XIV век в Адриатическо и Средиземно море вилнеят двама пирати от български произход – Кравен и Марин Българина. А през втората половина на XIV век десетки български моряци са част от екипажите на корабите на Генуезката република – най-силната морска държава в този период. Деспот Добротица пък води морска

³ Впечатляващо количество подобни изображения са публикувани и изследвани от Николай Овчаров (1992).

война срещу генуезците в продължение на четвърт век (1360 – 1385). Създател на бойния флот на Османската империя през първата половина на XV век е българинът Балтаоглу, който се издига във военната йерархия до капудан-паша (адмирал на флота). В следващите столетия от османското владичество черноморските и дунавските пристанища играят все по-важна роля в търговията на империята, а някои от тях се утвърждават и като корабостроителни центрове.

Фактите от статията на Васил Гюзелев могат да бъдат продължени и за времето след Освобождението. През 1879 г. е създаден военният флот на България в Русе, а през 1897 г. е учредена и Морска част на флотилията с щаб във Варна. Пет години по-рано, през 1892-а, е основано Българското търговско параходно дружество. Закупените от него кораби започват търговски плавания по Източното Средиземноморие, а в следващите десетилетия и до подалечни дестинации.⁴

Нова страница в българската морска история се отваря през 1920 г. с основаването във Варна на организацията „Български народен морски сговор“ (БНМС). Нейният девиз гласи: „Към морето и Дунава за напредък“ и тези думи красноречиво обобщават целите, към които се стремят ръководителите ѝ. Тя съществува повече от четвърт век и с учредените клонове в цялата страна и чрез разнообразните си инициативи спомага за популяризирането и развитието на морската идея във всички аспекти на живо-

⁴ Идеята за създаване на подобно дружество всъщност е много по-ранна. Тя датира от края на 50-те – началото на 60-те години на XIX век, когато е основано Българоморското търговско дружество „Провидение“ със седалище Цариград (вж. Известие 1862). То просъществува до 1865 г., когато единственият негов параход – „Азис“ – е отнет с измама и дружеството обявява несъстоятелност. Повече за това търговско начинание и за същинските причини за неуспеха му вж. в книгата на Вълкан Вълканов „Морска история на България“ (2000: 74 – 76).

та на българите. В печатния орган на БНМС – сп. „Морски сговор“ (1924 – 1944) – се публикуват научни, научнопопулярни и художествени текстове и илюстрации, свързани с морето и плавателните реки, както и информация за дейностите на организацията. Заедно с това издание БНМС публикува и поредицата „Морска библиотека“, всяка година разпространява календарчета и други печатни материали за популяризиране на морската идея сред българското общество, провежда сказки, конференции и конгреси на теми, свързани с морето. Дейностите на БНМС обаче не са само „книжни“. Той организира изложби, екскурзии, летни морски детски колонии, курсове и състезания по плуване и гребане, музей, рибарско училище, санаториум за деца и др. Със своите около 5000 членове (по данни от 1930 г.) и с огромната си разнообразна дейност за пропагандиране на морската идея БНМС се превръща в една от най-активните организации в България. Неслучайно тя служи като пример за аналогичните дружества в други страни, например в Румъния (вж. Отзив 1932).⁵ Благодарение на БНМС морската идея стига до много хора от различни краища на страната.

Морската линия в развитието на България не прекъсва и след 1944 г. Увеличават се плаванията на търговски кораби под български флаг и количеството на превозените товари, Военноморските ни сили също достигат своята връхна точка в количествено отношение, а български моряци правят околосоветски плавания.

За сериозното развитие на морската идея свидетелства и фактът, че до днес националният ни идеал е „България на три морета“, а не „България на сто планини“ на пример.

⁵ Повече за БНМС и за сп. „Морски сговор“ вж. в „Морето на българина“ (Пенчева 2016: 9 – 35), а на литературните приноси на списанието ще се спра по-нататък в тази глава.

По-резервираното отношение към морето на определени части от българското общество през годините, каквото също се забелязва и не бива да се пропуска, се дължи не на народопсихологически тайнствен, необясним и непреодолим страх и ужас от водната стихия, а на конкретни и съвсем рационални причини. На тях се е спряла в изследването си Лидия Христова (1992: 67 – 70, 75 – 78): за България корабоплаването не е от жизнено значение за поддържане на нормалното битие на хората, както е за островните държави например; плодородието на земите, заселени с българи, създава прекрасни условия за развитието на земеделието, т.е. българите не са били принудени да търсят препитание в морето; османската власт прилага наказателен труд в мореплаването, с което отблъсква българите от морето; ниският социален статус на морските професии и липсата на последователна държавна политика по подкрепянето им също оказват влияние в тази посока. Примерът на Тончо Жечев с къщите, чиито прозорци са обърнати не към морето, а в обратната посока, е реален – наистина в България са съществували такива населени места. Такова е черноморското село Св. Никола, за което един от основателите на БНМС – Иван Михайлов, през 1921 г. пише с възмущение, че „има обърнати постройките си с гърба към морето, а селяните копаят полето и никога не се къпят в морето. Като че ли не са на 100 м. от морето, а на Връшка чука“ (Михайлов 1921: 14). Но този феномен си има много просто психологическо обяснение, ключ към което откриваме в следната информация:

За това село в. „Пряпорец“ от 27.V.1927 г. в статия, озаглавена „Българинът и морето“, пише следното: „... близо преди стотина години българи нейде от Панагюрско, подгонени от турските зулуми и преследвания, изселили се, като се спрели, кой знае как, чак на морето под Бакърлъка. Около 200 – 250 чисто български къщи населяват Св. Никола и обитават тук брега... В

това село по-старите хора в течение на цели години не слизат към брега – само стотина метра от тях, когато всеки ден са в планината“. (Христова 1992: 76)

Тези хора поколения наред са живели в планината, формирали са житейските и трудовите си навици съобразно тази природна даденост. Няма как да очакваме от тях да се променят и приспособят към морето за няколко години или дори за няколко десетилетия – процесът по адаптация е много по-сложен и продължителен.

Към тези обективни причини могат да се добавят и още, например фактът, че до 1913 г. Българското Черноморие е населено предимно с етнически гърци. А според една от клаузите на Ньойския мирен договор от 1919 г. България, в качеството си на страна, загубила Първата световна война, трябва да разформирова военния си флот. Позволено ѝ е да поддържа единствено малки кораби с леко въоръжение за охрана на морските граници и за надзор на риболова. Въпреки умелите опити на българските управляващи да заобиколят тази клауза (вж. Панайотов и Кръстева б. г.), тя нанася сериозен удар върху морската ни политика и върху съдбите на много моряци.

Дори и този бегъл и без претенции за изчерпателност исторически преглед ясно показва, че нямаме основание да говорим за бягство от морето. Въпреки обективните препятствия, за които стана дума в предишните два абзаца, български морски постижения се срещат във всеки период от развитието на страната ни. Тези постижения наистина са по-скромни в сравнение с дейността на великите морски нации, но те свидетелстват за една последователност и приемственост, разкриват, че връзката поне на част от предците ни с морето не е прекъсвана още от създаването на българската държава и че тази връзка стига чак до наши дни.

Следващата стъпка е да проследим – съвсем сбито, разбира се – присъствието на морето в литературата ни и

да видим има ли съпоставимост с очертаната историческа картина. Морето като топос се споменава неведнъж в народните песни, среща се и в различни пословици и поговорки (вж. Христова 1992: 70 – 73; Николов 2009, главата „Зараждане и ранни образци на българската поезия за морето“). Преди няколко години дори бе издаден сборник със 101 народни песни за морето (Калоянов (съст.) 2011) Съществува и един старинен, но много интересен и слабо проучен пласт от българската словесност – народни рибарски и моряшки клетви (вж. Костадинов 2006). Всички тези данни от фолклора са още едно неопровержимо доказателство, че от древни времена морето е играло важна роля в живота на поне част от българите и е оставило следа върху светогледа им, от която са се родили въпросните творби. То присъства и в средновековната ни книжнина, макар че, по думите на Донка Петканова (1996: 29), „заема скромно място“. В няколко апокрифа се разглежда въпросът кое е първичното – водата или земята. Темата за морето в старобългарската литература обаче е най-широко застъпена в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Освен обобщеното представяне на морската бездна и на различните видове брегове, в своето съчинение авторът прави и забележително поетично описание на морето:

Приятна е гледката на бляскавата [повърхност] на морето, когато то е напълно спокойно; приятно е [също], когато неговите плещи се къдрят от тихия полъх [на вятъра] и сякаш с пурпурни вълни се приближава игриво към [своята] съседка, земята, и като че прегръщайки я с нежни ръце, я целува. (Йоан Екзарх 1981: 125)

През Възраждането, като изключим научните и преводните книги, засягащи морската тема, и се обърнем към българската литература, можем да посочим приноса на някои поети (Йоаким Груев, Константин Жефарович,

Найден Геров, Петко Р. Славейков и др.), които споменават морето в отделни свои стихотворения. Тези творби обаче са малко на брой и в тях образът му все още не е разгърнат и представен в неговата смислова дълбочина и многообразие, а присъства главно като пейзаж и фон. Тое е тези произведения не могат да се нарекат морски в смисъла, който влагам в това изследване. Такива творби започват да се появяват около края на XIX и началото на XX век (малко след създаването на Българското търговско параходно дружество и на Морската част на флотилията ни) – „Цариградски сонети“ на Константин Величков (1899), разказът (публикуван като отделна книга) „Корабокрушение“ на Иван Тодоров (1900)⁶, пътеписите „Един наш черноморски бисер“ на Иван Вазов (1901) и споменатият вече „Български черноморски бряг“ от Антон Страшимиров (1901 – 1902). Видно е, че процесът по зараждане и развитие на същинската морска литература върви успоредно с обогатяване на жанровата палитра. От 20-те години на XX век вече се появяват и немалко автори, чието творчество изцяло или в значителна степен е посветено на морето – като се започне от първите писатели маринисти

⁶ Тази ранна творба е важно и интересно явление в историята на морската и на приключенската ни белетристика. Сюжетът ѝ е следният: след корабкрушение на голям английски кораб оцеляват само осем души. Със спасителната лодка те стигат до причудлив остров, където преживяват много трудности и приключения, но накрая успяват да се спасят и да отплават за Ливърпул. Както с право отбелязва Георги Н. Николов в статията си „Страшно е човек на гледа с очите си...“, авторът е добре запознат с частите на кораба и с дейностите на моряците, а наивният сюжет „не намалява познавателната стойност на ‘Корабокрушение’, когато говорим за маринистиката ни в началото на XX век. Книжката е едновременно стойностна, когато се носи по вълните, и наивна, поставяйки ни в причудливата обстановка на груба художествена измислица“ (Николов 2010). Както ще видим във втората част на изследването, въпреки че е един от първите, разказът на Иван Тодоров напълно се вписва в тенденциите на българската морска белетристика от първата половина на XX век.

Петър А. Шишков⁷, Добрин Василев, Кирил Гривек, Матвей Вълев, Весела Страшимирова, Ячо Кабаивански (пешец и под псевдонима Марко Поло⁸) и се стигне до автори, творили главно през втората половина на ХХ и началото на ХХІ век, като Борис Априлов, Върбан Стаматов, Георги Ингилизов, Никола Радев, Емил Марков, Пею Богданов, Константин Площакков, Христо Фотев, Стефан Георгиев и др. Много от известните ни писатели (като Кирил Христов, Никола Вапцаров, Яна Язова, Фани Попова-Мутафова, Владимир Полянов, Ангел Каралийчев, Николай Лилив, Елисавета Багряна, Дора Габе и др.) също имат отделни произведения, посветени на морето.

Рязкото увеличаване на обема на морската ни литература в периода 20-те – 40-те години на ХХ век не просто съвпада по време, но е пряко свързано с дейността на Българския народен морски сговор. Вече стана дума за разнообразните дейности на тази организация за популяризация на морето и плавателните реки. Една от тях е свързана с издаването на споменатото по-горе сп. „Морски сговор“, в което наред с научните и научнопопулярните материали за морето, намират място и голям брой литературни произведения на тази тема. В почти всеки от броевете му (а те са над 200) е поместен поне по един художествен текст. Нещо повече: за да се насърчи създаването на качествена литература за морето, през 1927 г. на страниците на списанието е обявен конкурс за написване на цикъл от морски песни, „които имат за съдържание морето, стремежа и любовта към него, живота на моряците и сроден сюжет“

⁷ Петър А. Шишков (1888 – 1961) е автор на десет книги и на множество текстове в периодичния печат, посветени на морето. Заедно с това превежда от руски език произведения с морска тематика. Той може с основание да бъде определен като първия писател маринист в българската литература.

⁸ За по-голяма яснота навсякъде в това изследване, включително и в библиографията, ще го наричам Ячо Кабаивански, макар че част от книгите му са подписани с „Марко Поло“.

(Програма 1927). Наградата за спечелилия е 5000 лева, а премията за останалите отличени автори е публикация на стиховете им в списанието срещу обичайния хонорар. В конкурса вземат участие 46 поети, а първо място печели Елисавета Багряна с цикъла „Чайка“ (съдържащ стихотворенията „Морето“, „Моряшка песен“, „Песен“ и „Рибарска песен“). Той е отпечатан следващата година в сп. „Морски сговор“ под заглавието „Черноморски песни“ (Багряна 1928). Ласкави отзиви и одобрение за публикуване получават и Никола Ракитин, участвал в конкурса с цикъл от 12 морски стихотворения, и други поети, чиито творби също излизат на страниците на списанието през 1928 и 1929 г.

В условията на този конкурс е заложена и интересна възможност за преход между изкуствата: „Желателно е едната от тях [творбите за участие – бел. моя, А. Т.] да има формата на марш или химн“ (Програма 1927). Стихотворенията на Багряна са изпълнили и това изискване и през 1929 г. в списанието е публикувана нотирана версия на „Рибарска песен“ с музика на Ст. Димитров (Багряна 1929).

Отново в „Морски сговор“ през 1929 г. е обявен „конкурс за написване на морски разказ, който да има за сюжет родното море, стремежа и любовта към него, живота на нашите моряци, рибари и пр.“ (Конкурс 1929). Първата награда е на стойност 3000 лева, втората – 2000 лева, а ако журито прецени, че някои от непремираните творби са добри, се казва в обявата, ще ги публикува със съответните хонорари. Не разполагайки с всички съществуващи данни, в студията си „Литературата в някои природоспециализирани периодични издания между двете световни войни“ (Ташев 2023) написах, че в следващите броеве на списанието няма информация за развитието на този конкурс. Всъщност той е доведен до край и резултатите са обявени следващата година (Резултатът 1930а). Постъпили са 22 разказа, като журито единодушно е решило, че никой от тях не изпълнява качествата да спечели първа награда,

а присъжда две втори награди – на Кирил Христов и Фани Попова-Мутафова. Техните разкази – съответно „Врагове“ и „Обсадата на Несебър“ – са публикувани в същия брой на „Морски сговор“ (вж. Христов 1930, Попова-Мутафова 1930). А в следващите няколко броя на списанието излизат и препоръчаните от журито за публикуване непремирани разкази – на Петър А. Шишков, Георги Караиванов, Дечо Ст. Попов и Николай Орлов.

В същия брой на „Морски сговор“, в който са обявени резултатите от конкурса за морски разказ, излиза и информацията от проведения конкурс за гимназисти за написване на съчинение на тема „Как си представям морето и какво знам за него“. Публикувани са и отличените ученически текстове (вж. Резултатът 1930б). Този конкурс се провежда и през следващите няколко години. През 1935 г. пък е организиран конкурс за написване на белетристичен текст „из действията на нашия флот през Балканската и Общоевропейската война“. Резултатите от него са обявени следващата година (вж. Конкурс 1936).⁹ Поставям толкова силен акцент върху тези литературни конкурси, тъй като те ясно показват една дългогодишна тенденция: списанието и организацията, стояща зад него, не просто очакват пасивно получаването на морски произведения; те са активната страна, която провокира написването им.

Разбира се, „Морски сговор“ не е единственото периодично издание от втората четвърт на XX век, което публикува художествени текстове за морето. Много други вестници и списания, както издавани в крайморски насе-

⁹ За да не се създаде погрешното впечатление, че в „Морски сговор“ се провеждат конкурси само за художествена литература, трябва да споменем, че в началото на 30-те години списанието обявява и конкурс за написването на исторически труд, свързан с морето. А през 1935 г., заедно със споменатия по-горе литературен конкурс, е обявен и исторически – за научен очерк на същата тема. За литературната част на последния конкурс постъпват шест текста, а за историческата – нито един.

лени места (вестниците „Бургаски фар“, „Вечерна бургаска поща“, „Морска заря“, „Морски преглед“, „Варненски кореняк“, списанията „Морска мисъл“, „Морски ратник“ и др.), така и извън тях (вестниците „Вестник на жената“, „Кормило“, „Развигор“, „Литературен глас“, „Зора“, списанията „Гребец“, „Рибарски преглед“, „Българска мисъл“, „Златорог“, „Нива“, „Угари“ и мн. др.), също поместват отделни маринистични творби. Излизат и десетки книги от български автори и дори поредици с такава тематика. В резултат се получава един внушителен по обем и разнообразие корпус от морски текстове, обогатяващ литературата ни.

В този смисъл най-добре би било да се абстрахираме от крайни твърдения като цитираното в началото на тази глава от Тончо Жечев за липсата на морска литература в България. Такива впрочем се появяват многократно през годините от различни изследователи, под различна форма и с различна степен на обобщителност (вж. напр. Спасов 1938: 472, Калина Малина 1942: 5). Те вероятно са породени от сравнението с други народи, с други национални литератури или с други изкуства; възможно е и авторите им умишлено да преувеличават в стремежа си да подтикнат повече писатели да пристъпят към морската тема. Безпристрастният и непредубеден поглед към проблема показва, че наличието на българска морска литература изобщо не трябва да се поставя под въпрос – тя съществува и формира немалък дял от националната ни литература.

За усъмняването в наличието на българска маринистична литература допринася и един извънлитературен факт, отбелязан от Георги Ингилизов (вж. Григорова 2018: 11). Държавното издателство Варна, преименувано през 1974 г. на издателство „Георги Бакалов“, не включва нито един български автор в морските си поредици „Морета, брегове и хора“, „Океан“ и „Световни морски новели“. Дали това е свързано с желанието на редакторите „да се кри-

ят от проблемите на българските моряци“ (пак там), както предполага Ингилизов, или е поради друга причина, не мога да преценя, но е факт, че отсъствието на български автори от тези емблематични и много популярни поредици допринася за създаването и утвърждаването на погрешното мнение, че писателите ни са обърнали гръб на морето.

Анализът на този аргумент потвърждава наличието на българска морска литература и убедително доказва, че развитието ѝ следва извивките на българските морски прояви като цяло. Дори нещо повече – тя не просто следва тези прояви, но е органична част от тях. А „липсата на ‘морска чувствителност’ е характерен белег [...] не толкова за самата литература, колкото за литературноисторическия поглед към нея“ (Ангелова-Дамянова 2014).

Познаване на морето

Следващата възможна причина за negliжирането на морската тема от българското литературознание се корени в спецификата на самата маринистична литература. Морето е различно, нетрадиционно, уникално пространство, което има свои собствени правила и закони, често неразбираеми за човешкия ум. Както пише Яна Язова в романа си „Война“¹⁰, публикуван и като част от диалогията „Соления залив“: „Колко тайни човешки криеше това море и никой не можеше да проникне в него, да ги разкрие! [...] Неговите закони и неговата воля се чуват само подир тяхното изпълнение. Тъй самостоятелно и силно е морето“ (Язова 2003: 316). Затова не всеки автор може да пише за него и за неговите хора. Освен задължителното изискване да бъде талантлив, морският писател трябва да отговаря и на някои допълнителни условия, систематизирани от Георги Ингилизов по следния начин:

Връзката на морския писател с морето трябва да е органична, неразривна. Да е работил в морето, да е изучавал години наред психологията, особеностите и дори сленга на рибари, далянджии, строители на лодки, са-

¹⁰ Ръкописът на този роман е открит и публикуван за първи път десетилетия след смъртта на Яна Язова. Той не е датиран от авторката, което дава възможност за различни хипотези относно времето на създаването му. Според Цвета Трифонова, съставила и редактирала за първи път романа „Война“ през 2001 г., той е писан през 1945 – 1946 г. От друга страна, Петър Величков, който подготвя и осъществява цялостното издание на диалогията на Язова „Голямо и малко“ и „Война“ под заглавието „Соления залив“ (2003), твърди, че текстът е хронологично продължение на трилогията „Левски“, „Бенковски“ и „Шипка“ и е завършен през 70-те години на ХХ век. Склонен съм да приема неговото мнение относно датировката на ръкописа на Язова. Това означава, че той попада извън периода, върху който е фокусирана настоящата книга, и затова няма да се позовавам на него във втората ѝ част.

мотни мореплаватели на яхти, да е вникнал в тяхната същност и да си е дал сметка защо точно в морето или край морето са избрали да живеят и работят. (Григорова 2018: 11)

В същия смисъл се изказва и един от класиците на българската литература – Йордан Йовков. На въпроса на Кирил Гривек защо не напише разказ, посветен на морето, Йовков отговаря, че е балканджия и повече го привлича земята: „Бих искал да напиша нещо за морето – казва Йовков, – но аз слабо го чувствам. Нямам такова призвание, липсва ми душевността на моряка“ (Гривек 1987: 115).

Показателно в това отношение е, че рецензентите на морски художествени книги също търсят в маринистичните произведения връзката на писателя с морето. Ако я открият, това е най-добрият атестат за творбата, а ако не – тя бива заклеймена и отхвърлена като некачествена и дори вредна.¹¹ Неслучайно Добрин Василев обяснява изоставането на морските ни стихове в сравнение с белетристиката с факта, че поезията ни „се изнася от люде, които не живеят на море, а го наблюдават отстрани“ (Василев 1936б).

В интересната си статия от 1938 г. „Морето като обект в изкуството“ Веселина Геновска-Герчева също подчертава факта, че за създаването на истински маринистични произведения на изкуството е необходимо творците да познават много добре морето и да се вживеят в неговата стихия. А това никак не е лесно, тъй като „поради своето естество [то – бел. моя, А. Т.] много мъчно се поддава на

¹¹ Това не означава, че рецензентите на книги за морето винаги са безпристрастни. Понякога лични вражди и неприязън ги карат да отхвърлят творбата на даден автор, но дори и тогава като основен аргумент те използват мнимата липса на връзка на автора с морето и непознаването на материята, за която той или тя пише. Примери за такива рецензии са: Каракостов 1938 и Кънчев 1939, разглеждащи творби съответно повестта „На котва“ от Матвей Вълев и романа „Капитан“ от Яна Язова.

овладяване“ (Геновска-Герчева 1938б: 179) Авторката обаче прави една крачка по-напред в анализа си, като сравнява до каква степен художниците, композиторите и писателите, направили обект на своето изкуство морето, трябва да са вникнали в него. Изводът ѝ е, че най-пълно и комплексно познание е необходимо за писателя маринист:

Той трябва да има окото на живописеца маринист, за да може да види в истинската пълнота красотата и стихийността на морето, за да ги предаде по свой начин в своите творения; той трябва да има ухото на композитора, за да може да възприеме и синтезира морските промени – от лекия шум до страхотните бури, за да може да им даде словесен израз в страниците на своите романи. Но най-важното, което трябва да знае писателят, това е психологията на една специална категория хора, която се оформя изключително по море и под негово влияние... (Геновска-Герчева 1938б: 179 – 180)

Към това тя добавя и необходимостта от дълги плавания, познаването на мореплаването и морското дело и тяхната специфична терминология от първа ръка, а не само от художествени и научни книги.

Профилът на типичния български писател маринист наистина отговаря на повечето от горепосочените условия: той е роден край морето или е силно свързан с него в даден етап от живота си, работил е в морето или по крайбрежието и е имал възможност да общува с рибарите и моряците. Например Петър А. Шишков е бил моряк; Ячо Кабаивански е работил като ветеринарен лекар в Созопол и Бургас; Кирил Гривек е роден и е живял известно време във Варна; Върбан Стаматов е учил и работил също във Варна; Матвей Вълев е работил на пристанището в Бургас и е пътувал по море, което му е дало възможност да общува с рибари и моряци; Весела Страшимирова е родена в Поморие; Борис Априлов е израснал в Бургас; Константин

Площак е бил командир на подводница; цитираният по-горе Георги Ингизилев също е тясно свързан с морето – роден е и прекарва живота си в Бургас, а една година е моторист на океански траулери, и т.н. Дори Николай Лилив написва цикъла стихотворения „При морето“ – последните му публикувани приживе творби – под непосредственото въздействие на Черноморското крайбрежие, докато работи като преподавател по френски език във Варна през 1932 – 1934 г.

Препоръката към писателите за близост с морето, която е напълно разбираема и оправдана, може би по инерция се е прехвърлила и върху изследователите на маринистката тема в литературата ни. Малкото хора, които последователно и ревностно анализират и популяризират тези произведения, обикновено също са свързани с морето. Това е неписано, но много силно правило, изключенията от което изрично се подчертават, като например в следното изречение на Радка Пенчева от предговора към книгата ѝ „Морето на българина“: „Може би мнозина ще се запитат защо на тази тема пише човек като мен, който не е свързан с морето: аз съм родена и живея в централната част на страната“ (Пенчева 2016: 8).¹² Предполагам, че много изследователи се чувстват некомфортно и неподготвени да напишат голямо изследване по темата за морето в българската литература, тъй като не са пряко свързани с него. Но ако за писателите маринисти подобно изискване има някакъв смисъл, не смятам, че е така що се отнася до литературоведите – това е вреден предразсъдък, който трябва да се изкорени.

¹² Всъщност и това изключение не е пълно, защото във Велико Търново, където живее авторката, през 1923 г. е създаден клон на Българския народен морски сговор, така че градът има традиции в това отношение.

Други възможни причини

В тази глава ще се спра накратко на някои други възможни причини за разминаването между литературознанието ни и морето. Според Радка Пенчева българските литературни творби с морска тематика не са подобаващо изследвани „вероятно защото в тях няма идеологически залитания“ (Пенчева 2016: 7). Тази теза не е развита и детайлизирана по-нататък в книгата. Вероятно авторката има предвид, че морската литература от периода на нейното изследване (1924 – 1944) не е свързана със социалистическата идеология и следователно не е изведена на преден план от литературознанието ни след 1944 г. Но в противовес на това твърдение може да се каже, че още около началото на ХХ век в българската маринистична литература се заражда, а между 20-те и първата половина на 40-те години се утвърждава трудовата тема – социално ангажираното представяне на тежкото работно битие на рибарите, моряците, лодкарите, докерите и на останалите професии, свързани с морето. Откриваме този социален елемент в стихове на Кирил Христов, Никола Вапцаров, на по-малко известни поети като Цоньо Калчев, Стефан Станчев, в прозата на Ячо Кабаивански, Матвей Вълев, Георги Попстаматов и др.¹³ Едва ли това може да се нарече „идеологическо залитане“, но то е в синхрон с посоката, в която се насочва българското литературознание след 1944 г. Литературните историци от социалистическа България са имали пълното основание да подхванат и да анализират подробно тази тема, но не са го направили.

¹³ На този аспект от българската маринистична белетристика от първата половина на ХХ век ще се спра по-подробно в главата „Социална ангажираност“ във втората част на това изследване, а повече за морската трудова поезия вж. в Николов 2009, главата „Първи опити за ‘трудова’ поезия в българската маринистика“.

Както вече стана дума, морската ни литература съдържа огромно по обем творчество в най-различни жанрове, което я прави трудна за обхващане. Освен това текстовете на ранните български маринисти много рядко се преиздават, а първите издания на публикациите им в периодиката и на книгите им често са трудно откриваеми дори в големите библиотеки. Това създава редица технически пречки пред изследователя, заел се с нелеката задача да се запознае с този дял от литературата ни и да го анализира.

Самото negliжиране на морската ни литература, веднъж установило се, също е силен фактор за своето самоподдържане и самоподсилване. Получава се омагьосан кръг – колкото по-малко изследвания по темата има, толкова по-малък е интересът към тези произведения от страна на специалистите. Потенциалните изследователи вероятно заключават, че въпросната липса е продиктувана от обективни причини, например от ниска художествена стойност на морската ни литература. И така решават, че тя не е достойна за вниманието им. Маринистки художествени произведения с по-скромни естетически качества (при цялата условност и субективност на този тип преценка) наистина съществуват, но не преобладават. Същото впрочем може да се каже и за всяко от значимите за една национална литература направления, както и за всеки каноничен писател. Това, че не всичко, което той е създал, е на високо художествено равнище, не означава, че творчеството му или определени части от него не заслужават да бъдат изследвани.

Предполагам също, че със своята мащабност и обхватност, със своята многоаспектност и богатата си символика, натрупана в различни култури и цивилизации през вековете, образът на морето респектира изследователите, което се оказва и сериозна психологическа преграда пред тях.

Проблемът с negliжирането на темата за морето от страна на българското литературознание е комплексен и със сигурност могат да се добавят и още възможни обяснения. Но сред всички тези причини – анализирани в тази част и останалите извън полезрението ми – няма нито една, която да е основателна и непреодолима. Това ме кара да вярвам, че ситуацията ще се промени и че българското литературознание и морето най-после ще се срещнат пълноценно и истински. Освен всички други ползи от една такава среща и за двете страни, тя би била изключително благодатна за литературоведите. Образът на морето в българската литература е толкова богат, многопластов, разностранен и в същото време слабо проучен, че разкрива цяла вселена от неподозирани изследователски възможности. Той може да се разглежда сам по себе си, но показва и много допирни точки с други големи теми в литературата и хуманитаристиката. Ще илюстрирам тези твърдения в следващата част на книгата, като представя и развия палитрата от потенциални изследователски гледни точки към морето в българската белетристика от първата половина на XX век, които се откриват за анализ. Трябва обаче отново да се подчертае, че това е само един от множеството възможни подстъпи и подходи към морската ни литература.

**II. Гледни точки към морето
в българската белетристика
от първата половина
на XX век**

Маринисткият макротекст на българската белетристика от първата половина на XX век

Както стана въпрос в първата част на изследването, за начало на същинската маринистика в българската литература, и в частност – в белетристиката ни (върху която ще съсредоточа вниманието си от тук нататък), може да се приеме началото на XX век. Тогава се заражда осъзнатият интерес на определени писатели към темата за морето, излизат първите морски (в истинския смисъл на думата) произведения. В периода между двете световни войни този интерес се засилва, тогава се появяват и първите български автори маринисти – такива, пишещи единствено или преобладаващо на тази тема. Не само броят на авторите, но и количеството на морските белетристични произведения в междувоенния период значително се увеличава – излизат десетки книги с художествени произведения, както и стотици отделни текстове в периодиката на тази тематика, чиято честота се увеличава с годините.¹⁴ Стилът на тези произведения и интерпретацията на образа на морето в тях се разгръщат в много и разнообразни, неразвити и неподозирани дотогава посоки. Същото се отнася и за жанровата принадлежност на морските белетристични произведения от междувоенния период. Освен традиционните жанрове (разкази, новели, повести, романи,

¹⁴ Бих искал да обърна внимание на изключително полезния труд на инж. Иван Алексиев, който публикува на сайта „Морски вестник“ подробна библиография на всички книги на морска тематика, издадени в България в периода 1824 – 1969 г. – и художествени, и научни, и научнопопулярни, както от български, така и от чуждестранни автори (Алексиев 2020а, 2020б, 2020в, 2020г и 2020д). Тази библиография значително улеснява работата на изследователите и им дава възможност да придобият цялостна представа за развитието на темата за морето не само в литературата ни, но и в българския обществен живот като цяло.

есета, пътеписи и приказки) се срещат и хибридни, гранични жанрове, като импресии, стихопрози, стихове в проза, скици. Можем да обобщим, че през периода между двете световни войни българската морска белетристика продължава и задълбочава тенденциите, зададени в началото на века, и бележи своя апогей. Краят на Втората световна война и установяването на новата власт в България не прекъсват внезапно набелязаните тенденции. В следващите няколко години – условно казано, до средата на века – те продължават, но със затихваща функция. Показателно е, че много от авторите на морски белетристични произведения до 1944 г. творят и след това (Кирил Гривек, Ячо Кабаивански, Емил Коралов, Борис Априлов, Крум Кънчев, Георги Попстаматов), като някои от тях реализират втори или трети издания на книги и отделни творби, излезли преди 1944 г.

Прекрасен пример, илюстриращ идеята, че 9 септември 1944 г. не е вододелна дата и че литературните явления, започнали преди това, продължават още няколко години, е книгата на Ячо Кабаивански „Това е положение-то“. Историята ѝ е интересна и заплетена. В подзаглавието ѝ авторът я определя като повест, но тя може да се чете и като сборник с разкази, между които съществува известна сюжетна и персонажна връзка. Първоначално отделните текстове, включени в нея, излизат през 30-те и началото на 40-те години в различни вестници и списания. В издателското каре в края на първото издание на книгата стои следната информация: „Това е положението. Повест из живота на черноморските рибари“ е написана от Марко Поло през 1941 година, а се отпечата в хиляда бройки през февруари 1944 година в печатница „График – Бургас“. А на корицата и на титулната страница като година на публикуване е изписана 1943-а (с която година и аз съм включил изданието в библиографията). Очевидно забавеното отпечатване е било по финансови причини, тъй като в начало-

то на книгата стои следната бележка от автора: „Тая книга се отпечата с материалната помощ на двама рибари, които не желаят да им се знаят имената. На тези хора благодаря от сърце“ (Кабаивански 1943: 2). През 1945 г. е осъществено второ издание на „Това е положението“, което включва всички текстове от първото плюс два нови – „Слънчевата глава“ и „Петруш“.

Към „Това е положението“ могат да се добавят и други морски книги, излезли първоначално преди 1944 г. и претърпели второ издание до средата на века – „Писма от Южна Америка“ на Борис Шивачев (1932, 1945), „Другата Америка“ на Светослав Минков (1938, 1943, 1946), „До Норвегия и Шпицберген“ на Стефан Грудев (1937, 1946), „От Черно море до Триглав“ на Любомир Михайлов (1939, 1946) и др. Има и случаи, при които текстове на даден автор са отпечатани в периодиката преди 1944 г., а са събрани и публикувани в самостоятелно издание няколко години след това. Например откъси от книгата „Далечна Патагония“ на Иван Аржентински (1947) излизат първоначално във в. „Дневник“ през 1941 г. под заглавието „В страната на кръвта и петрола“.¹⁵ Наистина книгите на морска тематика в периода 1944 – 1950 г. са по-малко на брой в сравнение с предишните години, но намаленото количество се компенсира с по-големи тиражи, както с право отбелязва в коментара си към библиографията на морските книги от този период Иван Алексиев (2020в). Това поне на теория означава, че тези книги стигат до по-широк кръг читатели.

¹⁵ Примери, че 1944 г. не е такава рязка граница, каквато обикновено се представя, могат да се открият и в полето на науката. Философът проф. Иван Сарълиев, който е заклеймен от новата власт заради заниманията си със западна философия (по-точно – заради изследванията си в областта на бергсонизма и прагматизма), публикува книгата си „Сократ“ през 1947 г., а академичната му кариера в Софийския университет е окончателно прекъсната в края на 1950 г.

Не спират и публикациите на морски произведения в периодичния печат.

В тази част ще разглеждам многообразните маринистки белетристични произведения от първата половина на XX век не поотделно (което е и практически невъзможно), а в тяхната съвкупност, като части от един макротекст. Основание за това ми дава, от една страна, относителната компактност и завършеност на периода, а от друга – стремежът това изследване да анализира българската морска белетристика през избрания период „от птичи поглед“, да я обхване в нейната цялост, доколкото е възможно. Това не изключва и по-подробни анализи на конкретни произведения, но те ще бъдат правени отново с оглед на цялото.

Прилагайки този подход, веднага правят впечатление няколко особености. Първо, този маринистки макротекст създава един цялостен, всестранен образ на морето и неговите хора, който се проявява като отделен свят със свои специфични, уникални особености, често коренно различни от тези на сушата. То пренарежда законите, правилата, принципите на човешкото поведение и взаимоотношения. Второ, в тези произведения морето често действа като лакмус, заостря контраста в много отношения. В неговите предели предмети и човешки качества, които на сушата остават незабележими или трудноразличими, се открояват ярко. Трето, в маринисткия макротекст на българската белетристика от първата половина на XX век могат да се открият няколко доминиращи мотива в представянето на морето и неговите хора. Те са като парченца от мозайка, които, поставени едно до друго, могат да дадат представа за сложния литературен образ на морето, или поне да щрихират основните му черти.

В следващите глави ще предложи няколко различни изследователски гледни точки към образа на морето в нашата белетристика от първата половина на XX век и ще разгледам някои от тези повтарящи се мотиви с конкретни

примери от произведения на български писатели. Функциите и превъплъщенията на морето, за които ще стане дума, в самите творби обикновено не присъстват поотделно, а са свързани по няколко в един и същи текст и често са неразграничими. Тук ги изолирам единствено с изследователска цел и за по-голяма прегледност и яснота.

Пейзаж

По думите на Добрин Василев (1936б) пейзажът е първият стадий от развитието на морската литература. Върху него обикновено се надграждат и други елементи, за които ще стане дума в следващите глави, но той безспорно е един от стожерите на българската (а и на всяка друга) морска белетристика. Това е напълно естествено, защото морето на първо място е природна даденост, гледка, предизвикваща цяла палитра от чувства и настроения: любов, възхищение, радост, преклонение, вдъхновение, съзерцателност, страхопочитание, ужас и пр. А един от начините за изразяването им, от който българските писатели широко се възползват, е описанието на водната стихия. Затова наличието на маринистични пейзажи се превръща в обща характеристика за всички литературни творби на морска тематика. Логично е да свързваме морските картини най-вече с пътеписите, в чиято основа по дефиниция стои описанието на видяното. Такива има в текста на Иван Вазов „По вълните на Черно море“: „Морето ставаше вълшебно хубаво, трептящо от разноцветното озарение на лъчите на пролетното слънце“ (Вазов 1921); в пространния пътепис на Антон Страшимиров „Български черноморски бряг“ от 1901 – 1902 г. (Страшимиров 1963: 17 – 18); в книгата на Страшимир Кринчев „В страната на палмите“ (1910: 28 и сл.); в „Странджа“ на Петко Росен (1921: 136) и в мн. др. Но не само в пътеписите, а и в творбите на българските маринисти като цяло откриваме голям брой вдъхновени описания на морето (и океана като негов аналог) в различните му състояния: тихо и спокойно, бурно, стихийно, нощно, при залез и при изгрев слънце, раздирано от браздата на плавателен съд и т.н. Ето няколко кратки примера от многото:

Морето леко потръпваше, галено от сутринния зефир. Във водите му се оглеждаше красивият бряг („Морето“ – Димитрова 1930);

Морето все още беше бурно, но вече се чувстваше едно отслабване. През нощта то беше цяло покрито с гъст бял облак, изтъкан от милиарди мъждукащи водни капчици, сякаш звездите, които не се виждаха на небето, бяха всички слезли и покрили залива („Моряци“ – Гривек 1938: 396);

Богдан и Марта пак отиват към вълнолома. Днес морето е съвсем светло и пролетно. Едва се полюлява край зелените каменни блокове, облизва ги и отминава – толкова мирно и тихо, като че и не знае какво са северни бури. („На котва“ – Вълев 1938: 105)

Както стана дума в първата част, още Йоан Екзарх в своя „Шестоднев“ обрисова една прекрасна картина, с която изразява възхищението си от необятната водна шир и така поставя началото на морския пейзаж в българската литература:

Приятна е гледката на бляскавата [повърхност] на морето, когато то е напълно спокойно; приятно е [също], когато неговите плещи се къдрят от тихия полъх [на вятъра] и сякаш с пурпурни вълни се приближава игриво към [своята] съседка, земята, и като че прегръщайки я с нежни ръце, я целува. (Йоан Екзарх 1981: 125)

Любопитно е, че хилядолетие след създаването на „Шестоднев“ в българската литература срещаме почти идентични морски пейзажи, съвпадащи включително и на лексикално равнище, като например: „Вълните се гонеха и като влюбена девица целуваха брега“ („Приказка за поета и любимата му“ – Караиванов 1919: 6). В тези случаи оче-

видно едно и също качество или състояние на морето е направило впечатление на творците и ги е провокирало да го изразят по сходен начин. Това не е единственият подобен пример – въпреки внушителното разнообразие на морските пейзажи в българската белетристика се срещат и немалко съвпадения в тяхното изобразяване, които говорят именно за аналогичното въздействие на водната стихия върху авторите.

Описанията на морската повърхност са важни не само от естетическа гледна точка – като красив или драматичен фон на случващото се (на някоя любовна история например, както е случаят с цитирания откъс от повестта „На котва“ от Матвей Вълев) – но и за развитието на действието, и при персонификацията на морето. Много често в българската белетристика то е представено като човешко същество със свои специфични качества, настроения и състояния. Морето (и океанът като негов аналог) спи („Морето спеше. Вълноломът дремеше уморен от вечерашната битка с вълните...“ – „Това е положението“ – Кабаивански 1945б: 42) и се събужда („Морето се събуди в мъгла. Тя се спускаше като млечна покривка над него и ронеше ситни водни капки върху белите чела на игривите вълни...“ – „Пристанищни хора“ – Аджемов 1942: 49); диша („Океанът само диша със своите могъщи гърди“ – „Писма от Южна Америка“ – Шивачев 1932: 21); прегръща („Планета‘ се издигаше и потъваше в прегръдките на вълните“ – „Първото пътуване на ‘Планета‘ – Априлов 1941б); то сякаш може да мисли („От върха на тази гигантска скала се виждаше морето, което беше съвсем тихо, като че си мислеше нещо...“ – „Корабокрушение“ – Тодоров 1900: 15); изразява различни настроения („Морето се мръщи на малки, дребни бръчки, които люшкат леко лодката“ – „Акулата“ – Хаджийовкова 1940: 36; „При фара морето показва зелените си зъби, грабна лодката, наклони я, накара десния борд да целуне солената вода и я остави с тихо

кискане“ – „Това е положението“ – Кабаивански 1945б: 39). Нещо повече, то е толкова могъщо, че може да предава настроенията си и на хората, както е в разказа на Надя Хаджийовкова „Новобранец“: „Морето бе погълнало цялата слънчева светлина и сияеше в една усмивка, която изпълни с радост наивната душа на Дончо“ (Хаджийовкова 1941в: 174). Ако в последния пример слънцето е статично, излъчва светлината си, докато морето е активната страна, която я поглъща, то в разказа на Ненчо Илиев „Самоубиец“ срещаме забележителна драматична природна картина на сътрудничество между две природни стихии – бурното море и мрачното небе, които взаимно се подсилват и оставят своя отпечатък върху човека:

Морето страшно ревеше и тържествено плющеше със своите огромни вълни, небето, потъмняло от мрачни облаци, се отражаваше в развълнуваното море и го правеше по-ужасно, като му придаваше своя тъмен израз, а самото море придаваше израза си на хората. (Илиев 1903: 9)

Българските писатели маринисти в своите описания на морето обръщат внимание не само на взаимодействието на морето със слънцето и небето, но и с луната, звездите, земята: „Привечер, пръснати по него, лъчите на залязващото слънце го карат да изглежда като огромно блюдо с разтопено злато“ („Морето“ – Димитрова 1930). Още поекспресивно е описанието, което Петко Росен прави на нощното море, огряно от звездите: „Нощта бе тъмна като рог. Тук-там блещука по някоя звезда, люлееща се низ вълните на греблата!... – Жива жаравя. Лопатите гребат не вода, а разравят светла жаравя“ („Морска душа“ – Росен 1931: 395).

Петко Росен е един от важните български автори, що се отнася до морската проблематика, не само заради дълбоките си наблюдения и размисли по темата, но и заради

поетичните си природни пейзажи, в които морето присъства по необичаен начин. Ето един такъв пример от пътеписа му „Странджа“, който може да ни каже много:

[Странджанските склонове са – бел. моя, А. Т.] едно море, истинско море от шума. Пролет зелено, като есенното море, а есен – златистожълто, като морето при залеза на догарящите лъчи. Има височини – ридове. [...] Подават се като надигнати гребени на морски вълни. И когато вятърът разлюлее тая шума, тя фучи като същинско развълнувано море. (Росен 1921: 134)

Не е изненадващо, че метафората и сравнението са в основата на това описание, те често се използват за представяне на непознатото с помощта на нещо вече известно. Интересното в случая е, че морето е поставено в позицията на познатата същност, с помощта на която се описва непознатата Странджа. Обикновено писателите характеризират морето, сравнявайки го с нещо друго, което според тях е по-познато: „морето е като...“. А в този откъс, при това писан още през 1921 г., ситуацията е обърната – Петко Росен сякаш предполага, че читателите му познават морето много по-добре от Странджа, затова описва планината, използвайки като основа морето. Този факт едва ли е случаен. Той би могъл да послужи като силен аргумент срещу твърденията, цитирани в началото на това изследване, включително и от самия Петко Росен, че „нашата душа е балканджийска“ (Росен 1931: 396).

Изобщо морският пейзаж в белетристиката ни от първата половина на XX век е изключително богат и заслужава отделно изследване, в което да се опишат многобройните му функции с техните характерни особености.

Път

Другият хрестоматиен пласт в образа на морето е функционирането му като път. В маринисткия макротекст на българската белетристика от първата половина на XX век това превъплъщение на морето е широко застъпено. То се откроява дори само при най-бегъл поглед на персонажната система. Образите на моряците и на пасажерите на кораби и параходи присъстват отчетливо в българската морска белетристика от избрания период. Героите пътуват по море често и по всевъзможни причини. Може да се направи цял каталог с различни видове пасажери по този признак:

- ◆ моряци, изпълняващи професионалните си задължения (разказът „Завета на един моряк“ на С. Черноморски (1924); сборникът „Разкази на моряка“ (1936) и романът „Моряци“ (1938) на Кирил Гривек; повестта „На котва“ (1938) и разказът „Граждани на света“ (1940а 35 – 57) на Матвей Вълев, романът „Капитан“ на Яна Язова (1940), повестта „Капитан Драго“ на Ячо Кабаивански (1946: 5 – 54) и мн. др.);
- ◆ пътници, отиващи да посетят свои близки отвъд океана (разказът „Между два бряга“ на Матвей Вълев (1940б: 102 – 115) и др.);
- ◆ туристи, опознали широкия свят и след това споделящи впечатленията си както от посетените места, така и от самите пътувания по море. Този тип пасажери срещаме в „Приказни страни“ на Златка Чолакова (1933), „Другата Америка“ на Светослав Минков (1938) и др.
- ◆ гурбетчии, тръгнали да търсят по-добър живот в чужбина или връщащи се оттам, каквито откриваме в пътеписите „В страната на палмите“ на Страшимир Кринчев (1910), „Писма от Южна Америка“

на Борис Шивачев (1932), „Далечна Патагония“ на Иван Аржентински (1947), в разказа „Пътници през океана“ на Матвей Вълев (1940б: 133 – 139) и др.;

- ◆ летовници, пътуващи с лодка или корабче до крайбрежни острови и други забележителности. Това е по-рядко срещан, но все пак застъпен в българския маринистки макротекст тип пътуване, който откриваме в разказа „В големия град“ на Ячо Кабаивански (1945б: 35 – 52) и в романите „Капитан“ на Яна Язова (1940: 55 – 58) и „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942: 201 – 203);
- ◆ герои, за които морето не е свързано с работа, нито е средство за преминаване от една точка до друга, а е цел. Това са деца и младежи, мечтаещи за необятната морска шир, също и скитници, авантюристи, които непрестанно кръстосват океаните, като Жоржета от повестта „На котва“ от Матвей Вълев (1938);
- ◆ хора, които са се оказали извън закона – обвинени (справедливо или не) в различни престъпления, контрабандисти (разказът „Контрабандистът“ на Петър А. Шишков (1931), повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938), разказът „Капитан Бринк“ на Веселина Геновска-Герчева (1938а: 28 – 36) и др.).

Съответно пристанището, корабът и лодката са сред най-често срещаните топоси в тези творби.

Предложеният списък от пасажери и места обаче не бива да ни заблуждава, че морето път е интерпретирано от писателите ни единствено като средство за прекосяване на определено разстояние. Напротив, то е показано цялостно, в двете му основни функции: свързваща и разделяща. В това отношение морето в българската белетристика от първата половина на XX век е съпоставимо с един интересен воден образ в американската литература – река Миси-

сипи в творчеството на Марк Твен, за която Клео Протохристова (2000: 175) пише: „Този образ символизира границата, която, разделяйки, свързва. [...] Мисисипи е превърната при Марк Твен в удивително амбивалентен образ – едновременно и на препятствие, и на жизнена артерия“. В тази двойственост ще разгледам и аз морето в следващите редове.

Благодарение на морето път се осъществява връзката между герои, страни и континенти, то играе ролята на мост между родното и чуждото пространство. Понякога свързващата му функция е пряко назована в творбите на българските писатели. Капитанът от разказа на Матвей Вълев „Граждани на света“ например казва: „Бяхме в Яфа, сега гоним Тунис, оттам ще спрем в Марсилия и после през Гибралтар ще се качим на север чак до Норвегия. [...] Така ходим от страна в страна, помагаме да се опознаят и сблизят хората“ (Вълев 1940а: 45). От същото произведение са и думите на разказвача: „И нищо не свързваше тия безбройни пристанища и градове освен морето...“ (пак там: 36). Но дори когато не е така силно експлицирана, свързващата функция присъства във всички творби, разкриващи морето път, и показва характерните за първата половина на XX век приповдигнатост, ентузиазъм и опиянение от възможностите за пътуване и свързване на хора и култури, които то предоставя.

Забързаното, динамично изброяване на различни градове, страни и континенти, които плавателните съдове посещават, има своя аналог в пристанището, представено в едноименната книга на Николай Орлов по следния начин:

А пристанището ечи от трескава работа.

Едно пъстро множество от големи и малки товарни параходи, гемии с платна и мачти, натегнали от безброй въжа, обвесени по тях като паяжина, пристигат и заминават всеки ден. Някои товарят, други стоварват.

Един непрекъснат екот от рева на машините, трясък на желяза и винтове, гръм на колела и човешки глъч се носи от там. (Орлов 1928: 81)

В това описание откриваме нещо подобно на опиянението от техниката, изразено например в поезията на Вапцаров („Вяра“, „Романтика“, „Писмо“ и др.), и на опиянението от радиото, което споделят писатели като Матвей Вълев.

Морето обаче, като всеки път, изпълнява не само свързваща, но и разделяща функция. Понякога – чрез буря, непоносим зной, други препятствия или просто заради необятността си – то се явява непреодолима преграда пред героите към техните конкретни цели и стремежи. Представянето на тази функция на морето включва едни от най-въздействащите и експресивни пасажии в българския маринистки макротекст. В разказа на Петко Росен „Морска душа“ например свирепата буря не позволява на плавателните съдове да отпътуват: „Морето рухтеше през вълнолома като водопад. Бяха се събрали няколко парахода и никой не посмя да излезе из пристанището навън“ (Росен 1931: 392). Двата парахода, които все пак се осмеляват да го направят, биват погълнати от морската стихия без никаква следа. Така завършва животът и на двамата влюбени пасажери, които плават в тях – Артемис и Венко. Подобна е съдбата и на почти всички пътници на борда на връхлетения от буря английски кораб „Suede“ от разказа „Корабокрушение“ на Иван Тодоров (1900: 5 – 10). Във всички тези случаи морето не свързва, а напротив – безвъзвратно разделя хората, градовете и пристанищата.

Понякога разделящата функция на морето път е само загатната, без да доминира, и не води до фатални последици. Непоносимата жега при преминаването на екватора, създаваща трудности при плаването, е описана в творбите на не един български автор. Силен и запомнящ се пример откриваме в разказа на Крум Кънчев „Корабни-

кът и корабоначалникът разказват...“: „Попаднахме в безветрие. Слънчевите лъчи, подобно отровни стрели, падаха отвесно. От силната топлина смолата по палубата се разтопи. Корабният под заприлича на решетка. Заливахме го непрестанно с вода. Напразно. Всичко се изпаряваше, без да остане никаква следа“ (Кънчев 1935). А капитан Бадев от разказа „Непознатата“ на Кирил Гривек е принуден да промени маршрута на парахода заради разразилата се буря: „Най-последно, за да отбия напора на разбеснялата вода, принуден бях да се откажа от Бейрут и взех направление право срещу Проливите“ (Гривек 1936: 93 – 94). Силна лятна буря се разразява по време на пътуването на групата леговници с кораба „Вълнобор“ до остров Света Анастасия и близкото рибарско градче от разказа на Ячо Кабаивански „В големия град“ от книгата „Това е положението“:

Машината бумна гордо, самоуверено и уплашеният „Вълнобор“ се стресна, опомни и смело настъпи срещу новите вълни.

Смъртнобледите пътници... налягаха в хамбара и в надпревара се превиваха, повръщаха и проклинаха часа, в който са решили да тръгнат на морска екскурзия. (Кабаивански 1945б: 40)

Корабчето на капитан Алекси от този разказ оправдава името си – успява да се пребори с бурята и да завърши благополучно плаването. Същото се отнася и за гемията „Надежда“ от повестта на Матвей Вълев „На котва“ (Вълев 1938: 45 – 50), която преодолява морската стихия и успешно акостира в Несебър.

В тези примери можем да забележим една от характерните особености на маринисткия макротекст на българската белетристика от първата половина на XX век: не само морето, но и плавателните съдове са персонифицирани. От място за усамотение и спокойно съзерцание, каквото е понякога, особено когато е представено от брега, то

се превръща в свръхнаселено с хора и одушевени предмети пространство. В „Далечна Патагония“ Иван Аржентински определя състоянието на парахода отчасти с технически термини, отчасти с такива, свързани с живите същества: „На другия ден „Родригес“ се влачеше като пребит. Тежко дишаха машините му. Хриптеше изморено стоманената перка. Зле беше ранен“ (Аржентински 1947: 39). Границата между героите моряци и персонифицираните плавателни съдове често е напълно заличена, действията и емоциите им съвпадат: „Капитан Алекси не отделяше очи от морето и разсичаше всяка вълна с гърдите на ‘Вълнобор’. [...] ‘Вълнобор’ се стъписа, разтрепери, спря“ („В големия град“ – Кабаивански 1945б: 40); „‘Надежда’ въздиша и се оправя, оглежда се да види къде е стигнала“ („На котва“ – Вълев 1938: 50). С подобни изразни средства авторите постигат и допълнителна автентичност на повествованието, защото те са типични за моряшкия език и светоглед.

Пътуванията по море често са свързани с екзотиката на далечните страни и континенти, с джунгли, палми, непознати растения и животни. Неслучайно писатели като Борис Шивачев, Матвей Вълев, Светослав Минков, Иван Аржентински и други представители на т.нар. южноамериканско направление в българската литература неизменно се свързват и с темата за морето. Те са описали талантиливо не само престоая си в Южна Америка, но и пътуванията си до там през океана.

Пряко свързана с функционирането на морето като път е следващата особеност, която може да се изведе от българския маринистки макротекст от първата половина на XX век.

КОСМОПОЛИТИЗЪМ

Теоретично погледнато, морето и океанът, благодарение на свързващата им функция, на достъпа, който дават до различни страни, континенти и култури, са сред най-преките пътища към космополитизма, към превръщането на човека в гражданин на света. Българската морска белетристика от първата половина на XX век го доказва и на практика. Много от героите в тези произведения, особено моряците, но също и морските авантюристи, кръстосващи планетата надлъж и нашир, са граждани на света (вж. напр. повестта „На котва“ (1938) и разказът „Граждани на света“ (1940а: 35 – 57) на Матвей Вълев; романът „Капитан“ на Яна Язова (1940); разказът „Завръщане“ на Добрин Василев (1936а), морякът от разказа „Зов“ на Веселина Геновска-Герчева (1938а: 3 – 12), романът „Моряк“ на Петър А. Шишков (1943) и мн. др.). Те обикалят цялата планета, познават различни култури, говорят чужди езици, могат да общуват безпроблемно с хора от всякакви народи. Капитанът от разказа „Граждани на света“ например може да разговаря „с всекиго на неговия език“ (Вълев 1940а: 46). За Жоржета от повестта „На котва“ е казано: „Говори с французите френски, с испанците испански, с италианците италиански“ (Вълев 1938: 11), знае още английски и турски.

Плавателните съдове за дългите презокеански пътувания, описани от нашите белетристи от първата половина на XX век, представляват малки космополитни пространства, „умален модел на свят, който събира разнолико интернационално общество“ (Русева 2022: 71). Това е много добре показано в началото на повестта на Матвей Вълев „На котва“. Параходът „Alsina“ плава в открито море, а за забавление на пътниците на борда му се прожектира исторически филм. След края на филма започва своеобразна игра със зрителите: на екрана преминават документални

кадри с изгледи от различни точки на света – Италия, Франция, България и др. Въпреки че те не са надписани, някой от присъстващите винаги разпознава в дадена картина своето родно място (Вълев 1938: 8 – 10). Неслучайно в своите „Писма от Южна Америка“ Борис Шивачев определя парахода, с който плава през океана, като „един малък Cosmopolis“ (Шивачев 1932: 20), а в повестта на Петър А. Шишков „Песента на морето“ плавателният съд е наречен „Ноев ковчег, хора от разни народности и цветове, от разни убеждения и вери, с разни вкусове и възпитание, от разни възрасти и специалности“ (Шишков 1935: 8).¹⁶

Космополитната атмосфера в текстовете на българските маринисти от първата половина на ХХ век е пресъздадена и по други начини, които често се съчетават и преплитат в рамките на една творба. На първо място – чрез различни случки на борда на плавателния съд или в чужди градове и държави. Но също и чрез разказите на моряците за безбройните им пътувания, „където имената на далечни пристанища се споменаваха със същата сигурна небрежност, с която се говори за съседната къща“ („Изгрев“ – Хаджийовкова 1941б: 93). Не е задължително това изброяване на чуждестранни градове да е направено от някой от персонажите, то може да идва и от повествователя, но ефектът и в двата случая е същият – подчертава се космополитната атмосфера и превръщането на героите в граждани на света. Често срещани са и репликите на чужди езици, изписани в оригинал и без приложен от авторите превод на български език, както са постъпили Петър А. Шишков в разказа „Пилот“ (1926), Светослав Минков в пътеписа „Другата Америка“ (1938), Матвей Вълев в повестта „На котва“ и др. Понякога имената на плавателните съдове, както и други наименования, се изписват на лати-

¹⁶ Повече за парахода като художествен образ в българската литература между двете световни войни вж. в: Русева 2022: 69 – 72.

ница. Така е с Матвей-Вълевия параход „Alsina“, също и с английския кораб „Suede“ от разказа „Корабокрушение“ на Иван Тодоров (1900) (затова и аз си позволих да ги изпиша по този начин по-горе), с кораба „Orca“ от спомена „Към Аржентина“ на мичман Зашев (1925) и др.

В космополитизма се крие една от големите разлики между двата основни типа герои в българската морска белетристика от първата половина на XX век – моряците и рибарите. Тъй като рибарската професия предполага близки плавания по крайбрежието, тези персонажи остават затворени в своята общност, не успяват да се докоснат до далечните краища на планетата и да се превърнат в граждани на света, за разлика от моряците.

Интересно е да се анализират и последиците от космополитизма за отделните герои, които вече са го постигнали. Българските писатели маринисти от първата половина на XX век достигат завидна психологическа дълбочина и обхватност при интерпретацията на този проблем. Според произведенията им тези последици съвсем не са еднозначни. От една страна, да бъдеш гражданин на света означава да ти е уютно във всяка точка на земното кълбо, навсякъде да бъдеш като у дома си, да си очакван и желан, дава ти сили и увереност. В този възглед е възпътена екзалтацията от пътуването и обогатяващите срещи с различни хора и култури. Но от друга страна, това значи и да си ничий гражданин, бездомник и безотечественик, чужденец навсякъде, което носи меланхолия, болка и страдание. Тези две лица на космополитизма в тяхната цялост и едновременност са много добре представени в „На котва“ от Матвей Вълев (1938) и в други творби от българската морска белетристика.

Космополитизмът според българския маринистки макротекст от първата половина на XX век е нееднозначен и от морална гледна точка. Той действително носи много нови познания, впечатления и мъдрост, но невинаги пра-

ви героите по-добри. Типичен пример за това е сатанинският образ на Христо Катин – Кълвача от романа „Капитан“ на Яна Язова (1940). Далечните плавания из различни страни и континенти и познанията, които натрупва, не успяват да притъпят жестоките черти на характера му. И в крайна сметка дори морето, на което той е посветил целия си живот, остава безразлично към смъртта му: „А това море, на което той тръгна някога да стане господарят, бавно се люлееше, отиваше от чертата на небето към бреговете на земята и шумеше тихо, сладко, спокойно, сякаш не бе почувствало края на Морския Кълвач“ (Язова 1940: 309).

С включването на темата за космополитизма и нейната многостранна интерпретация българската маринистика от разглеждания период дава своя ценен принос за приобщаване на родното изкуство към достиженията на съвременната европейска култура. Заедно с това се включва и в актуалната днес дискусия за глобализацията и за ползите и вредите от нея.

Любов и взаимоотношения между хората

Голяма част от морските белетристични произведения от разглеждания период всъщност са любовни. Морето поставя на сериозно изпитание човешките взаимоотношения и довежда до най-различни драматични конфигурации и развръзки. То разделя задълго, нередко завинаги, близки хора. Майки чакат своите синове моряци да се завърнат от дълго плаване, като понякога нямат вест от тях години наред. „Любимото момиче или съпруга чакат своя избраник или съпруг, в някои случаи те... го следват доброволно и в смъртта в морето, за да са заедно“ (Пенчева 2016: 16). Детето на моряка от едноименния разказ на Теодосий Анастасов (1933) пък загубва баща си във водната стихия. Много рибари също намират смъртта си в морето и оставят близките си на произвола на съдбата. В романа „Капитан“ на Яна Язова е включен един интересен и необичаен за българския маринистки макротекст от първата половина на XX век персонаж – жена рибар. Бащата на главния герой Христо Катин – Кълвача е рибар, който бива убит при свата с други рибари. Тогава съпругата му Ката поема неговия занаят, за да може да изхранва детето им. Това изглежда толкова странно и неприемливо за жителите на малкото рибарско селище, че те я обвиняват в магьосничество. Ката Рибарката загива при буря в морето и така оставя сина си кръгъл сирак. Заради силната ѝ натура и любовта ѝ към морето рибарите, които отглеждат сина ѝ след смъртта ѝ, му дават нейното име – Катин – а не името на баща му, което дори не е споменато в романа.

Отново в разказа „Детето на моряка“ на Теодосий Анастасов откриваме много интересна и показателна реплика за влиянието на морето в междучовешките отношения. Момчето си спомня за баща си и за щастливите дни, когато той още е бил жив. Описвайки своята радост и радостта на майка си при всяко завръщане на моряка от дъл-

го презокеанско пътуване въкъщи, то използва следните думи: „[Н]е можехме да му се нарадваме. Сякаш възкръсваше отново за нас“ (Анастасов 1933: 12). С други думи, въпреки последвалата уговорка на момчето, че „[н]икак не ни беше страх, че може да стане корабокрушение и тате да се удави“ (пак там), самото пребиваване на бащата в морето всъщност е възприемано от близките му като смърт. Затова завръщането му при тях е равносилно на възкресение.

В много случаи морето не просто прекъсва вече съществуващи взаимоотношения, а предотвратява любовта и възможните връзки между хората още в зародиш или ги прави невъзможни. Годеницата на капитана от разказа на Матвей Вълев „Граждани на света“ го е напуснала преди много години заради мъж, „тръгнал с нея да ходи по път, който нямаше да мери с морски мили, а с прости метри и километри“ (Вълев 1940а: 37). Изобщо, морето е ревниво и трудно пуска далеч от себе си – физически и емоционално – тези, които са му се вrekli във вярност. Потвърждава го и съдбата на Панко Бохема и художничката от „Това е положението“ на Ячо Кабаивански (1945б) – благодарение на морето те се срещат и влюбват, но пак заради морето не могат да останат заедно: Панко е рибар, отдал е живота си на морето, не може и не желае да го напусне, за да отиде при своята любима. Още по-красноречиво е обобщението на живота на капитан Драго от едноименната повест на Ячо Кабаивански (1946: 52): „... борба, непрекъсната борба, която не му позволяваше да се ожени, защото го накара да се ожени за своите кораби“. А в разказа на „Пристанищни хора“ от едноименната книга на Димитър Аджемов четем следния съвет: „Морякът не трябва да се жени... Неговата единствена съпруга е морето“ (Аджемов 1942: 32).

Със своята непреодолима притегателна сила морето привлича героите и предизвиква скъсване на връзката със сушата и с всички произтичащи от нея взаимоотношения.

Понякога това е временно, като в разказа „Играчи“ на Владимир Полянов (1927: 166), но в други случаи е толкова силно, че е необратимо. Това се случва с Дончо от разказа на Надя Хаджийовкова „Новобранец“. Още при първото си качване в лодката той вече е в плен на магията на морето и всичко, свързано със сушата, сякаш изчезва: „Левият крак е вече в лодката. Когато и десният се вдига, за да го последва, Дончо изпива чувството, че мощната връзка, която свързваше душата му със земята, се скъсва отведнъж. [...] Морето го грабва от нея. Той става негов роб“ (Хаджийовкова 1941в: 175).

Особено силна е връзката с морето при моряците. В българския маринистки макротекст има група произведения, които представят колко трудно и дори невъзможно е моряците да напуснат морето и да си създадат дом и семейство на сушата. В разказа на Борис Априлов „На котва“ това е показано най-напред чрез наблюденията на главния герой – боцмана Симеон: „Той беше срещал много моряци, които бленуваха за къщичка и жена. Те се канеха да напуснат морето, но се отказваха“ (Априлов 1941а). Личната съдба на Симеон го потвърждава. „Трябва да замина“ – казва той в края на разказа, а черковната камбана му отвръща: „Ни-ко-га, ни-ко-га“ (пак там). Морякът Тома от разказа „Гост от морето“ на Матвей Вълев все пак успява да напусне морето и да се върне на село при близките си, но не за дълго. Виденията на безкрайната водна стихия надделяват, той не издържа на сушата и напуска родния си дом: „Всичко пред него се замъглява, става синьо-зелено, надипля се на дълги вълни, по тях се белеят и гонят морските зайчета“ (Вълев 1940а: 78).

Морето и океанът обаче не само разделят. Благодарение на космополитното пространство на големите параходи по време на плаване се осъществяват неподозирани интересни срещи между хора, които иначе никога не биха се срещнали. Запознанствата и разговорите, шегите и

флиртовете между пасажери от различни националности са общо място в българските морски белетристични произведения от първата половина на XX век, описващи презокеански пътувания. В „Другата Америка“ Светослав Минков разказва подробно за традиционния празник на парахода, ознаменуващ минаването на екватора (Минков 1938: 67 – 74). Полушеговитият, полусериозен ритуал на кръщаване на всички пътници във водите на екватора, последван от вечерен бал с танци и връчване на кръщелни свидетелства, свързват и сплотяват разнообразните пасажери и ги карат да се почувстват като част от едно цяло. А понякога, както е в разказа на Матвей Вълев „Между два бряга“ от книгата му „Радост в живота“ (Вълев 1940б: 102 – 115), се стига до почти мистично единение на всички пасажери на кораба. Тези моменти на сливане обикновено продължават много кратко, след което всичко се връща в предишното си русло, но са уникално и запомнящо се преживяване за всички.

В повечето случаи морето действа сплотяващо и за хората, които си изкарват прехраната там. Моряците трябва да действат като един на борда на плавателния съд, в противен случай не биха могли да оцелеят. Това е много добре показано в българската морска белетристика от разглеждания период. Враждите и конфликтите остават на заден план, особено по време на буря, когато от всеки един зависи успешният завършек на плаването. Дори когато за външния наблюдател действията на моряците в аварийна ситуация изглеждат неразбираеми и хаотични, (вж. напр. пътеписа „Три дни с миноносец „Дръзки“ на Кирил Христов (1918: 39): „Моряците тичаха насам-натам по работата си, съсредоточени и сериозни“), те всъщност действат като един добре смазан механизъм, в който всеки знае мястото и задълженията си. Морето в тези случаи поставя на изпитание човешките взаимоотношения и обикновено изважда на преден план най-добрите качества на хората. Тези из-

питания сплотяват моряците не само докато са на кораба, но и на сушата – тази особеност е уловена и пресъздадена много добре в цитирания по-горе пътепис на Кирил Христов:

В пристанището между две изправени надлъж рибарски лодки бе накладен буен огън, около който бяха насядали неколцина от нашите моряци. [...] Те не се препираха, не се заяждаха, не се ругаеха, както обикновено правят нашите хора, щом се съберат неколцина наедно, а си приказваха като най-добри приятели. Не е ли и това великата сила на далечните хоризонти, които свързват хората по-здраво дори от афинитета на кръвта? (Христов 1918: 15 – 16)

Но невинаги персонажите се проявяват в най-добрата си светлина в морето. В разказа на Иван Тодоров „Корабокрушение“ например плаващите на кораба са подложени от морето на изпит по човечност, който те не издържат. Творбата включва жестоки натуралистични сцени на отчаяни хора по време на корабокрушението, които се блъскат и бият, за да се доберат първи до спасителните лодки и да влязат в тях. Дори когато тези лодки вече са пълни и спуснати в морето, удавниците продължават да се стремят към тях в последен опит за спасение. Някои от тях със сетни усилия успяват да се доберат до лодките и да се хванат за борда им, но хората отвътре, вместо да им помогнат, вадят ножовете си и режат ръцете им, тъй като препълнената или силно разклатена лодка означава сигурна гибел за всички в нея (Тодоров 1900: 9 – 10).

Рибарите също трябва да действат единно, за да имат успех в улова. В българския маринистки макротекст от първата половина на XX век има прекрасни експресивни сцени на риболов, в които това е подчертано: в повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938: 78 – 82), в романа „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942), в книгата „Това е по-

ложението“ на Ячо Кабаивански (1945б: 132 – 135) и др. В романа на Попостаматов то е и буквално изразено: „Рибарите, като един човек, се дигаха, сядаха и напържаха последни сили“ (Попостаматов 1942: 53). В повестта на Матвей Вълев пък по време на риболова сливането е изведено на още по-високо равнище – то обхваща не само рибарите, но и лодката им. Всички те се превръщат в едно цяло, насочено към голямата цел – да уловят рибата: „Хората се сливат с греблата, лодките треперят и скърцат, вече няма ръце и хора, гребла и дървени ладии, има само един устрем, един напън – за да успеят...“ (Вълев 1938: 80). Този откъс е и пример за персонификацията на плавателния съд, за която стана дума в края на главата „Път“.

Но и при рибарите по време на лов, както и при моряците и пасажерите по време на плаване, ролята на морето не е еднозначна. От една страна, действително наблюдаваме удивителен синхрон между тружениците в една лодка, когато преследват рибните пасажи, но от друга – те са в силна конкуренция с останалите лодки и тайфи, трябва да ги изпреварят, за да вземат от морето това, което искат. Както обобщава повествователят в разказа на Торос (Янко Димитров) „Пасаж“...“, обяснявайки защо информацията за приближаващия пасаж от паламуди се пази в тайна: „[Т]ова е нещо като на борсата... Който изпревари, той натовари!“ (Торос 1931: 15).

Така че ролята на морето в човешките взаимоотношения е сложна и разностранна. В крайна сметка не от него, а от самите хора и от изборите, които те правят, зависи в каква посока ще бъдат тласнати – то само изважда на показ и подсилва чертите на характера им.

Информация за специфични морски дейности и термини

Наред с всички други пластове, в българската мариристка белетристика от първата половина на XX век неизменно присъства и информативният. Писателите не пропускат да обогатят своите читатели с чисто фактологична и практическа информация за морето (неговите характеристики през различните месеци и сезони, ветровете, теченията и пр.) и дейностите, които се извършват там или са пряко свързани с него. Тук решаваща роля изиграва коментиранията вече свързаност на творците ни с морето, която им дава познанията и правото да описват тези особености.

Както стана дума в предишната глава, част от морските ни автори (най-вече споменатите по-горе Матвей Вълев, Георги Попстаматов и Ячо Кабаивански, но също и Торос (Янко Димитров) в разказа „Пасаж“...“ (1931), Яна Язова в романа „Капитан“ (1940), Весела Страшимирова в разкази от книгата „Целувка над вълните“ (1934) и др. описват детайлно и въздействащо сцени на риболов в Черно море, от които може да се научи много за целия процес на тази дейност. Разбираме кога и по какъв начин се лови риба, какви са знаците, по които рибарите отгатват, че приближава рибен пасаж, каква е ролята на капитана, паладжията и останалите членове на дадена рибарска тайфа, какви знаци и думи използват, за да се разбират помежду си в морето, научаваме изрази от техния специфичен жаргон. Морските ни белетристи от първата половина на XX век дават и много интересна информация за това какво се случва, след като рибата е уловена и откарана на борсата, какво представлява и как работи самата борса (вж. напр. разказа „На старата рибна борса“ и книгата „Това е положението“ на Ячо Кабаивански (1945а: 135 – 141, 1945б: 141 – 144) и др.). А в романа „Рибари“ на Георги

Попстаматов (1942) е подробно описан принципът, по който печалбата се разпределя между рибарите: половината за господаря, половината за тях, като се приспадат и направените разходи. Изключително ценна и интересна е извадката от тефтера на чорбаджията (Попстаматов 1942: 132), в която с множество числа и суми е показано как този принцип работи на практика. Но най-важно е, че тези художествени произведения, взети в цялост, ни приобщават към философията на рибарите, към техните възгледи и отдадеността им на професията и на морето.

Отново в романа „Рибари“ са изведени двата основни типа познание за морето: теоретичното, научното, придобито в училище от учебниците и уроците; и практическото, натрупано с опита в самото море и предавано от поколение на поколение. Въплъщение на първия тип е Ганчето – млад рибар, наскоро завършил Рибарското училище. Без да има почти никакъв практически опит в морето, той дава съвети на рибарите в съответствие с това, което е прочел и чул от учителите си. Вторият тип познание е постигнат от капитан Мина и от останалите стари рибари. То е представено като по-дълбоко, по-истинно и по-вярно на самото море. Затова хората от рибарските тайфи не приемат насериозно приказките на Ганчето и се подиграват на неуспехите му. Понякога се стига и до конфликти. При разговор между рибарите за местонахождението на рибата Ганчето казва: „Навътре е... В Рибарското училище ни обяснявах тия случаи. Ихтиологът ни проучваше...“. Но капитан Мина го прекъсва ядосано: „Що стоиш тогава? Иди в твоейто Рибарско училище, поискай да ти дадат сто колача мрежи и върви – черпи!“ (Попстаматов 1942: 39 – 40). С даването на предимство на практическото познание романът индиректно подканя и своите читатели да не остават само на нивото на теорията, а да влязат в морето и да го опознаят от първа ръка.

В българския маринистки макротекст от първата половина на XX век също така подробно са описани и дейностите на моряците на борда на корабите. Образцова в това отношение е повестта на Петър А. Шишков „Песента на морето“ (1935). Тя е написана под формата на дневник на младия юнга Петко Балкански (интересен е контрастът между фамилията и професията на момчето), който разказва подробно за корабното всекидневие, за останалите моряци и за дейностите, които се извършват на борда. Това е една от характерните особености на обемното морско творчество на първия български писател маринист. Още първите рецензенти на Шишков отбелязват силната автобиографична основа на текстовете му и кинематографично точното предаване на детайли от службата на кораба и живота на борда. В отзива за все още неотпечатаната му втора книга – „Романът на един млад моряк“, е отбелязано: „И някогашната служба [на автора] върху [минния кръстосвач – бел. мои, А. Т.] ‘Надежда’ е преповторена в романа му“. „[И]знасят се вътрешният ред на корабната служба във време на плаване, навигационната служба, морските пейзажи, дневните и нощните учебни бойни стрелби на крайцера...“ (Н. М. 1926: 19). Подобни детайли от моряшкото всекидневие са умело вплетени и в романа „Моряци“ на Кирил Гривек (1938) – автор, чийто стил значително се различава от натуралистичния реализъм на Петър А. Шишков; в повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938) и др.

Не толкова широко застъпени, но все пак намерили място в българската морска белетристика от първата половина на XX век са дейностите на хората край брега, свързани с морето. На пристанищните работници, на труда им, на взаимоотношенията помежду им и със собствениците на кораби е посветен разказът „Пристанището“ от едноименната книга на Николай Орлов (1928: 81 – 127), но тяхната съдба е загатната и в други творби. В повестта „На

котва“ от Матвей Вълев (1938: 74 – 75) пък е обърнато внимание на дейността на кърпачките на мрежи и чистачките на риба. Дейностите на тези три категории морски хора (хамалите, кърпачките и чистачките на риба) са представени в тяхната груба и сурова същност, без никакъв романтичен привкус, докато работата на майстора на лодки Илия от „Това е положението“ на Ячо Кабаивански, както и резултатът от нея, са силно опоектизирани, показани са като творчески, божествен акт:

Последният гвоздей отекна в ребрата на лодката. Майсторът отпусна чука и лека въздишка отиде към небето. Готово, свърши се, роди се новата моторница! Цяла година труд!... Той захвърли чука и скръсти ръце на гърди, отдръпна се назад две-три крачки, после още две-три, после още. Стъписа се. Очите му не можеха да се откъснат от новата му рожба. Той гледеше изваяните ѝ гърди, кила, руля. Очите не издържаха голямата радост и се наляха със сълзи, а по лицето му цъфна срамежлива усмивка. Хубава е, гиздава, наперена, дявол да я вземе!... (Кабаивански 1945б: 20)

Разграничението между натуралистично и опоектизирано представяне на морето и неговите хора може да се прокара не само през дейностите, свързани с морето, но и през цялата българска морска белетристика от разглеждания период, и през почти всички нейни аспекти, разглеждани в тази книга.

Другата страна на информативния аспект на мариристкия литературен макротекст от първата половина на ХХ век са морските, рибарски и корабни термини, които писателите изобилно включват в произведенията си. Тъй като в този период в българския език все още няма установена единна морска терминология, със своите предложения те изиграват и чисто езиковедска роля, допринасяйки за установяването и налагането на определени думи в тази

сфера. Това ги прави изключително ценни и интересни за изследване.

Както е известно, международно възприетата морска терминология представлява смесица от думи от най-различни езици – холандски, английски, руски, турски, гръцки, арабски и пр. При предаването ѝ в творбите на българските морски белетристи от първата половина на XX век могат да се набележат две тенденции. Едната, следвана от повечето ни писатели, е термините да се предават в техния международен вариант – така, както се използват на корабите – като се транскрибират на кирилица. Така в творбите на Петър А. Шишков, Кирил Гривек, Матвей Вълев, Ячо Кабаивански и мн. др. срещаме думи като „аламан“, „стинга“, „такелаж“, „кил“, „рул“, „кливер“, „бугшприт“, „фалшборд“, „вахта“ и др. Благодарение и на тези термини се създава специфичната морска космополитна атмосфера. Освен това те придават повече убедителност на литературните произведения и ги държат по-близо до живия живот, което, както вече стана дума, високо се цени от тогавашната критика и аудитория. Същевременно обаче авторите са наясно, че повечето читатели не познават значението на всички тези термини, затова се стараят да ги обяснят. В някои книги за тази цел те прилагат речник на непознатите думи и термини, в който е описано значението им („Това е положението“ (1943, 1945б) и „По родната земя“ (1947) от Ячо Кабаивански, повечето от книгите на Петър А. Шишков), или – по-необичайно – речникът е след края на конкретна творба в книгата, например след повестта на Ячо Кабаивански „Капитан Драго“ от едноименния сборник (Кабаивански 1946). Понякога обясненията на термините са вплетени в самия текст или пък са дадени в бележки под линия. Последния метод са избрали Петър А. Шишков в дебютния си роман – „Пазачите на фара“ (1924), Дечо Попов в разказа си „Синовете

на морето“ (1930), Ячо Кабаивански в разказа „На старата рибна борса“ (1945а 135 – 141) и др.

Другата тенденция е за замяната на международните термини с български думи. Нейните корени могат да бъдат открити още през Възраждането (по този въпрос вж. Николов 2009, главата „Българската морска терминология – зараждане и ранен развой“), но и през първата половина на XX век тя продължава да има поддръжници. Един от тях е писателят и публицист Крум Кънчев, автор на много морски художествени произведения. През 1938 г. той публикува статията „Българският морски речник“, която по същество представлява апология на побългаряването на международната морската терминология. Според автора този процес е започнал и резултатите от него вече са видими:

Все пак с радост трябва да се признае и отбележи, че благодарение отличния почин, дължащ се и на нашето морско войнство, един значителен брой чуждици са прогонени от мореходния ни речник, като са заменени с чисти български думи, достатъчно изразителни и сполучливо изтъкващи съдържанието на съответните понятия. Ето например една къса редица чужди думи, заменени с наши: ватерлиния – водолиния, вахта – стража, вимпел – косица, шпигат – водосток, клюз – гърловина, кнехт – дънер, кранец – предпазител, лаг – бързомер, люк – входник, светлик, лот – дъномер, дълбокомер, перископ – мореглед, румпел – повъртник, рея – напречник, рул – кърмилото, трюм – усойник, командант – корабоначалник, боцман – корабник, бушприт – стърчило, шамандура – плавник, мачта – стожер, фалшборт – лъжестена... (Кънчев 1938: 8)

Наблюденията на Крум Кънчев обаче не се потвърждават от съдържанието на морската ни литература от този период – в много малко творби срещаме българските еквиваленти на международните термини, а дори и самият Кън-

чев невинаги ги използва. В текста си „В бурно море“ (Кънчев 1934) например той употребява думи като „командант“ и „рулевой“, които в теоретичната си разработка четири години по-късно категорично отрича. Преобладава международно приетата терминология, която днес вече се е установила в българското морско дело. Това означава, че повечето български писатели от първата половина на XX век са възприели, а вероятно със своите творби са и повлияли за утвърждаването именно на тази тенденция.

В голяма част от морските белетристични произведения от първата половина на XX век информативната функция е изведена на преден план, тъй като авторите пишат за непознат или почти непознат обект, какъвто е морето за много от тогавашните българи. Но освен даването на ново познание, подробните описания на дейности и включване на специфична терминология имат и друга цел – да повдигнат пред читателите завесата, да ги потопят в неповторимата атмосфера на морския свят и да стимулират бъдещото им истинско запознаване с морето.

Социална ангажираност

Тази особеност е логично продължение на предишната, тъй като също е свързана със специфичните морски дейности, и по-точно – с тяхното влияние върху живота на хората.

Както стана дума в първата част на това изследване, в българската морска белетристика от разглеждания период не са рядкост социално ангажираните текстове, представящи тежкото, непосилно работно битие на хората, свързани с морето. Най-често това са рибарите, но също и хората от сушата, които им помагат (кърпачи на мрежи; работници, чистещи уловената риба; майстори на лодки и пр.). Тези мотиви са застъпени в повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938), в романите „Капитан“ на Яна Язова (1940) и „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942), в сборниците „Пристанището“ на Николай Орлов (1928) и „Пристанищни хора“ на Димитър Аджемов (1942), в разказа „Живата смърт“ от Надя Хаджийовкова (1941а) и др., но най-вече в текстовете от книгата „Това е положението“ на Ячо Кабаивански (1945б). В тях морските хора тънат в безнадеждна бедност и мизерия, заради която едва свързват двата края. От това страдат те и целите им семейства, включително и най-малките, които представляват покъртителна гледка: „Бледи деца, с тънки като клечки крака, облечени в окъсани дрехи...“ (Кабаивански 1945б: 25).

Заедно с това много въздействащо са представени различните трудности на рибарската професия. От една страна, морето не дава своите плодове даром. Във всички творби, посветени на рибарите, са подчертани огромните, понякога нечовешки усилия, които те трябва да положат, за да открият и хванат своя улов. Има и безброй други природни пречки, които възпрепятстват работата им – силни бури, студ, особености на движението на рибните пасажи и пр.: „Зимата е лошо и тежко време за рибаря.

Морето става зло и коварно, студът пречи на ловитбата. Но най-лошото от всичко е, че няма риба. Пасажите престават, а останалата риба се приютява в по-големите дълбочини на топло“ (Хаджийовкова 1941а: 12). Всички тези препятствия и усилията, които рибарите полагат, за да ги преодолеят, понякога им струват живота. В морето загиват бащата на Марга от повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938), Ката Рибарката – майката на Кълвача от романа „Капитан“ на Яна Язова (1940) и мн. др.

Коментираните дотук трудности, пред които са изправени рибарите, са обективни, природни, те не зависят от хората. Но в морската ни белетристика от първата половина на XX век са представени и страданията, причинени от човешки фактори, от човешката алчност и експлоатация. За мъчителния си труд рибарите получават много ниско заплащане. Дори и при изобилен улов за тях остават само трохи, защото голямото количество риба сваля цената на борсата и обезценява труда им, както е отбелязано в романа „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942: 112). В същата творба, както стана дума и в предишната глава, е подробно описано несправедливото разпределение на печалбата от риболова – половината от нея отива за чорбаджията, а другата половина се разпределя между всички рибари (пак там: 131 – 132). А понякога, както е показано в разказа „Рибари“ от книгата на Ячо Кабаивански „Това е положението“, алчните търговци на рибната борса ги принуждават да продадат улова си за жълти стотинки (Кабаивански 1945б: 142 – 147). Така морските труженици биват използвани, за да печелят други на техния гръб, докато самите те и семействата им гладуват.

Макар и много рядко, в българския маринистки макротекст се срещат и богати рибари. Такъв е Драгни Богов от разказа „Живата смърт“ на Надя Хаджийовкова. Той е въведен в творбата по следния начин: „Това бе най-богатият рибар по крайбрежието. Имаше две гемии, много

лодки и петдесет души работници. Големи бяха силата и богатството на този човек“ (Хаджийовкова 1941а: 11). Понататък обаче е наблегнато на диаволичните страни от характера му: въпреки че е много добър и смел рибар, той действа жестоко и безскрупулно спрямо останалите, използва силата си, за да саботира по всякакви начини работата им, да им пречи да се издигнат, всява страх и ужас в душите им. Един незначителен на пръв поглед детайл завършва портрета му на злодей. Като млад бай Драгни е работил при лазовете.

От тях е научил много неща, дето нашите рибари, които не губят никога брега от погледа си, не знаят. А лазовете влизаха навътре, само между водата и небето, и там оставаха със седмици. Кораби, ловки и смели бяха лазовете, които идваха чак от Мала Азия. След лова те отнасяха със себе си цяло богатство. Нашите рибари приличаха на деца пред тях. (пак там: 12)

Лазовете (или лазите, както някои автори ги наричат) не са измислени персонажи. Те са грузинска етническа група, населяваща Турция и Югозападна Грузия, по крайбрежието на Черно море. Срещат се в още няколко морски творби от разглеждания период и образът им винаги е натоварен с негативна конотация, представени са като демонични, инфернални същества. Те отвличат сина на капитан Мина – Мирчо, и любимата на Удрав – Вангелка, от романа на Георги Попстаматов „Рибари“ (1942); те са контрабандисти и предизвикват катастрофата, разрушила гемията на капитан Яни в повестта на Матвей Вълев „На котва“ (1938); лаз убива своите другари за пари в спомена на старата скеля от „Това е положението“ на Ячо Кабаивански (1945б: 57 – 58). В разказа на Надя Хаджийовкова те притежават знание, недостъпно за обикновените рибари. То обаче е постигнато с цената на престъпване на определени неписани правила и закони. В българския маринистки

макротекст, както вече отбелязах, рибарите плават по крайбрежието, а откритото море е пространството на моряците. Лазите обаче, в името на финансовата печалба, недопустимо смесват тези две пространства – ловят риба твърде навътре в морето. За тази си смелост те са наречени в разказа на Надя Хаджийовкова (1941а: 12) „истински синове на морето“ и действително печелят много пари, но заради неправомерното прекриване на границата биват наказани – изгубват човешкия си облик и връзката с останалите хора. Тази двойственост се е прехвърлила и върху образа на Драгни Богоев. Той е получил от лазовете тяхното познание, благодарение на което трупа богатствата си, но заедно с това придобива и негативните последици от него – моралното падение и загубата на връзката с останалите, дори със синовете си: „Нямаше ни един, който да се противопостави на силата и богатството на бай Драгни. [...] Но и никой не го обичаше“ (пак там). В този смисъл изречението „Нашите рибари приличаха на деца пред тях“ може да се тълкува и като знак за невинност и чистота – те не са престъпили неписаните закони и въпреки че са бедни, душите им са неопетнени.

Не по-лека от работата на рибарите е и тази на сущата. В повестта „На котва“ от Матвей Вълев е описан трудът на рибарските жени в лицето на Стефания. Години наред тя е чистила риба на тържището в Созопол и от това е повредила ръцете си, а сега кърпи рибарските мрежи срещу мизерно заплащане: „Затова е зловна и сърдита Стефания – че толкова мрежа е прехвърлила, а на децата си чорапи все не може да изплете“ (Вълев 1938: 75).

С изтощителната, мръсна и кървава работа на чистачите на риба, за която те получават жълти стотинки, се запознаваме в разказа „На старата рибна борса“ от Ячо Кабаивански (1945а: 135 – 141). В края на риболовния сезон те са толкова изнемощели от тежкия неспирен труд, че едва се държат на краката си: „Работниците отварят още

дупки на коланите си... Лицата на работниците светват от недояждане, очите им бягат навътре в очниците, окъсаните им дрехи вече се въртят по тях, като на закачалки“ (пак там: 141).

Въпреки честата опоезация на моряшкото битие трудът на моряците също никак не е лек – свързан е с желязна дисциплина и тежък физически труд при всякакви метеорологични условия. В „Разкази на моряка“ от Кирил Гривек (1936: 113) той е определен така: „Ех, моряшка неволя! На вятър и дъжд, в мраз и жега, сразен от ударите на вълните, убит от умора, морякът скоро забравя всичко, за да бъде отново на своя пост“. Или както обобщава разказвачът в „Корабокрушение“ на Иван Тодоров: „Такъв е моряшкият живот, такъв е животът на моряка, който на всяка крачка е изложен в опасност...“ (Тодоров 1900: 24).

А когато морякът по някаква причина загуби работата си и в даден период от живота си остане „на котва“, като Васил Карагъзов от разказа „Примирение“ на Дечо Попов (1934), Богдан от повестта „На котва“ на Матвей Вълев (1938) и др., за него започва още по-труден живот, далеч от любимото море.

Един от героите в повестта „Песента на морето“ от Петър А. Шишков (1935) – далматинецът барба Петро – е възрастен, опитен моряк, който поучава главния герой, юнгата Петко Балкански, дава му различни съвети, свързани с морската служба и с живота изобщо. Барба Петро изказва интересната мисъл, че морето заличава разликите и границите между хората, включително и социалните. Пред него всички са равни. Дори между капитана и юнгата на практика няма съществени разлики:

Но и капитан да станеш, преимуществата не са големи. Ще имаш само няколко жълтици повече на месец. Животът ти ще бъде пак онзи, както и на моряка на носа. В едно корито ще лягате, ще ставате. Морето еднакво ще вардаля единия и другия. Еднакво ще носите несгоди-

те... Само на вид ще бъдеш по-добре. [...] Командният и низшият състав сме под ударите на моряшкия живот, който не познава ни празник, ни делник, ни деня, ни нощя, ни родината, ни семейния кът. (Шишков 1935: 30)

В разказа на Дечо Попов „Синовете на морето“ по същия начин морето заличава различията в националността на рибарите: „Народностни различия между рибарите не съществуваха – моряшката съдба ги бе заличила тъй, както разляната вълна заличава стъпките по песъчливия бряг“ (Попов 1930: 11).

Подобна на съдбата на коментираните до момента морски труженици е и тази на пристанищните работници – непоносимо тежък физически труд, нищожно заплащане и пренебрежително отношение от страна на капиталистите. Но тук все пак хамалите могат да преговарят за по-добро заплащане, защото собствениците на кораби са зависими от тях. Тежката съдба на пристанищните работници, водеща понякога – при миг невнимание или зла умисъл – и до инциденти, е засегната в разказа на Николай Орлов „Пристанището“ от едноименната книга:

Когато повдигаха една [тежка петстотинкилограмова бала, бел. моя – А. Т.] и трябваше да я подемат с общи усилия върху високото стъпало пред магазина, лявата ръка на Геро изтръпна от нетърпима болка... В китката на ръката му висеше забодена една ръчна кука... и обилна кръв шуртеше из нея и мокреше камъните. (Орлов 1928: 103)

За работата на хамалите в пристанището се загатва и в повестта „Песента на морето“ от Петър А. Шишков, в която четем:

При най-добрите условия брегът не можеше да даде дневно повече от двеста тона в търбуха на кораба. Това

силно тревожеше товарача, който от мъка почти бе престанал да яде. [...] Колкото и да беше тежък този престой за интересите на дирекцията на кораба и дважд по-тежък за товарача – дотолкова пък, от друга страна, той бе цяла благодат за екипажа... (Шишков 1935: 4)

Така че маринистката ни белетристика от първата половина на XX век дава своя принос и за запознаване на читателите с тежките условия на труд и социалната несправедливост спрямо хората с морски професии.

Морето нива

В книгата си „Българинът и морето“ Върбан Стаматов си спомня следния интересен разговор със свой познат моряк:

Веднъж преди години пътувах с един палубен боцман по прякор Шопа, който след четвърт век кандилкане по корабите още въздишаше: „Ех, да беше морето нива! Че да я разора...“. При целия си фантастично променен живот и безукорен външен морски гланц той като че не виждаше особен кър от тия огромни безполезни маси вода, близо милиард и четиристотин милиона кубически километра. Виж, ако беше земя!... (Стаматов 1999: 10)

Българската морска белетристика от първата половина на XX век по оригинален начин показва, че мечтата на Шопа всъщност открай време е изпълнена, тъй като в определен аспект образът на морето е съпоставим с този на обработваемата земя, на нивата. Това съполагане е осъществено главно чрез съдбата и светогледа на рибарите, макар че отделни негови елементи срещаме и в други морски творби.

В главата „Пейзаж“ стана дума, че морето в българския маринистки макротекст често е персонифицирано: то спи, мисли, усмихва се, диша, изразява различни чувства и настроения. Но то има и свое тяло с части, аналогични на тези на човешкото: уши, очи, стомах, ръце, гръб. Преобладаващите метафори и сравнения, които свързват морето с антропологичното начало обаче, са свързани със скута и гърдите. Те недвусмислено насочват към представата за женското, и по-конкретно за майчинското начало. Морето директно е определено като майка в няколко произведения: „Истинският рибарин е обречен на морето – още с раждането си той се венчава за него. Морето е негова

майка и жена“ („Синовете на морето“ – Попов 1930: 12); „Майка е то за нас рибарите“ („Малките мореплаватели“ – Вълев 1939а: 8); „От сега нататък морето ставаше за тях втора майка, а от него те очакваха своя хляб“ („Рибари“ – Попстаматов 1942: 36).¹⁷

Така очерчаният образ на морето силно напомня на традиционното възприемане на нивата, полето, и в по-широк смисъл – на майката земя. Ако продължим разсъжденията в тази посока, риболовът би трябвало да съответства на традиционните земеделски практики на селянина. Това може да се провери чрез съпоставка между българската морска белетристика от първата половина на ХХ век и произведенията на Елин Пелин. Неговото творчество е подходящо за такова сравнение по няколко причини. Той също се изявява главно в повествователните жанрове, а годините, в които твори (от 1895 до кончината си през 1949 г.), съвпадат с изборения в това изследване период от развитието на морската ни белетристика. Байловският разказвач пресъздава максимално детайлно земеделските трудови практики. Много от произведенията му се превръщат в матрица, в готов модел, през който се възприема животът на селянина. Дори цели сюжетни и тематични блокове биват „присвоявани“ от други автори и пренесени в текстовете им, както показва Валери Стефанов в изследването си „Яйце от динозавър (Димитър Димов разказва „Андрешко““ (Стефанов 2004). В случая, който разглеждам тук, не става въпрос за подобно „заемане“, но съвпаденията между морето при българските маринисти и нивата (полето) при Елин Пелин и свързаните с

¹⁷ Открих само един пример, в който морето е наречено баща – отново в романа „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942: 220): „Само тоя, който е роден на море и от малък го е нагазил, може да го опознае и заживее с него, като с добър баща. И ще види, че морето знае да възнагражда добрите си синове...“. Вероятно има и други, но те не преобладават в сравнение с женския, майчинския образ на морето.

тях трудови дейности са значителни. Те са прокарани и на лексикално, и на образно, и на символно, и на смислово равнище.

Силно подчертана в маринисткия ни макротекст е необятността на морето и океана. Определения като „безкраен“, „необятен“ и техните синоними са сред най-често използваните при характеристиката им. В разказите на Елин Пелин нивата и полето присъстват със същите мащаби и лексикални средства: „От край до край, докъде ти око види, се люлеят златни ниви...“ („По жътва“ – Елин Пелин 1977а: 179); „безкрайното Тракийско поле“ („Косачи“ – пак там: 89) и т.н. Светлата бразда в морето, образувана от кораба или лодката при преминаването им по водата, също се появява много често в маринистката ни белетристика. Тя е аналог на браздата при оран, която е един от важните детайли, конструиращи образа на полето и нивата в Елин-Пелиновия художествен свят. Браздата в морето присъства още в откриващото изречение на книгата на Ячо Кабаивански „Това е положението“, което я прави още по-важна: „Старата полуразбитата моторница ‘Свети Никола’ зави пред фара на безкрайно дългия вълнолом, набразди заспалата пристанищна вода и се запъти към дървената скеля на пристанището“ (Кабаивански 1945б: 5). Среща се още в текстове на Петър А. Шишков, Матвей Вълев, Крум Кънчев, Фани Попова-Мутафова и др. За значимата роля на браздата, оставена от плавателния съд, в маринисткия макротекст на българската белетристика от първата половина на ХХ век говори не само честотата на появата на този образ, но и издигането на глагола „браздя“ до синоним на „плавам“ в много творби, например в разказа на Петър А. Шишков „Силата на морето“: „И морето тихо и любовно заобхваща в обятията си своето дете, което, веднъж браздило по него, нямаше сили да се откъсне от стихията му“ (Шишков 1927: 13). В този откъс виждаме за пореден път и персонафицирано море, майчински

люлеещо в обятията си своето дете – моряка Георги Илиев.

Споменатата по-горе метафора за гърдта също е общо място и при Елин Пелин, и при българските морски белетристи. Разказът „Косачи“ например започва така: „Земята отвори страстните си гърди...“ (Елин Пелин 1977а: 89).

Съвпаденията продължават и по посока на майчинското начало. За героите на Елин Пелин полето също е майка хранилница – основен източник на препитание, както е морето за рибарите: „Пак ще се къпе в човешки пот майката земя“ („Гераците“ – Елин Пелин 1977б: 77). И в двата случая храната не идва даром, а след големи физически усилия и борба, която понякога е на границата на човешките възможности. В разказите на Елин Пелин жегата и физическото изтощение водят дори до жертви. А в повестта на Матвей Вълев „На котва“ повествователят обобщава за рибарите: „Само бързината ще донесе успех, само силата на мишците ще победи – и греблата пъшкат, скърцат“ (Вълев 1938: 81). Както стана дума, риболовът е битка, съревнование и с останалите лодки, и с рибните пасажии. Работата на Божан от „Гераците“ също е сравнена със състезание: „Той работеше бързо, неуморно, като че се състезаваше“ (Елин Пелин 1977б: 35).

Много от Елин-Пелиновите селяни живеят в ужасяваща бедност и мизерия и въпреки тежкия си труд едва свързват двата края. Същото се отнася и за рибарите и останалите морски хора от българския маринистки макротекст от първата половина на ХХ век (вж. главата „Социална ангажираност“ в настоящото изследване). И Елин Пелин, и морските ни писатели представят с много любов, топлота и съчувствие бедните и онеправдани труженици.

Пределното физическо усилие на човека е необходимо, но не и достатъчно условие за добър улов и богата реколта. Съществуват и сили, които са въвн от неговата

сфера на влияние, възплътени в образа на природата. Тя трябва да е благосклонна, за да бъде годината успешна. И при Елин Пелин, и при морските ни писатели белетристи жизненоважните за човека трудови практики са представени в тяхната зависимост от капризите на природата. Рибарите трябва да се съобразяват с морските течения, с движението на пасажите, с метеорологичните условия. Понякога дори морето е представено като активната страна, която дава или съответно отказва да даде храна на хората: „Два, три дни морето е спокойно и дава риба...“ („На старата рибна борса“ – Кабаивански 1945а: 139). А в новелата на Матвей Вълев „На котва“ повествователят споделя на този принцип риболов и жътва, море и земя: „Понякога [...] и земята дава, и морето дава, и хората стават съвсем други. А друг път... цялата земя се разтърси и нито в морето риба, нито в земята жетва, нито между хората ред ще намериш“ (Вълев 1938: 141 – 142). Вятърът, силното вълнение на водната повърхност, студът и поройният дъжд за рибарите са това, което са за Елин-Пелиновите селяни адската жега и маранята. Подобно на морските бури в българския маринистки макротекст те са представени с повишена експресивност в разкази като „По жътва“ и „Напасть божия“. Въпреки противоположната същност на двете стихии някои от детайлите в описанията им удивително съвпадат. Идентично е и общото чувство за безпомощност на човека пред могъщото природно бедствие.

В българската морска белетристика от разглеждания период има и съвсем директни, неоставящи съмнение съпоставки между морето и нивата, между риболова и жътвата, като в романа „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942: 52): „Един голям харман всред морето бе пламнал и неговият синкаво-жълт, вълшебен пламък обагреше сърцата на рибарите“. А старият созополски квартал с красноречивото име „Харманите“ е споменат няколко пъти в романа

„Капитан“ на Яна Язова (1940), и то точно когато става дума за риболов.

В сферата на любопитното, но отново във връзка с образа на морето като нива е и фактът, че маринистки белетристични произведения излизат и в списания със заглавия „Нива“ и „Угари“.

Силна прилика между морето и нивата откриваме и в ритуалното начало, подчертано и при жътвата, и при риболова. Всеки герой, участващ в тези трудови практики, сякаш става част от някакъв древен религиозен обред, смесица от езически и християнски елементи. Движенията му се превръщат в свещенодействия с висока символна натовареност. В „Гераците“ е отбелязано: „[Ц]ялата околност [беше – бел. моя, А. Т.] пълна с жътвари, които ту изправяха, ту забиваха ниско глави, сякаш правеха някакви обредни поклони пред лицето на благословената майка земя“ (Елин Пелин 1977б: 34). Още преди да влязат в морето в началото на есенния риболов, рибарите от едноименния роман на Георги Попстаматов тържествено изпълняват обредни действия, с които да омилостивят морето: „Капитан Мина прегърна с ръка гладкото алборо¹⁸, погледна смраченото небе, по което бяха блеснали първите звезди, прекръсти се и тихо се замоли. Рибарите мълкнаха, пуснаха греблата, прекръстиха се и също замълвиха молитви“ (Попстаматов 1942: 36). Движенията на капитаните на рибарски лодки и специфичните им команди към останалите също внушават представата за архаичен свещен ритуал. Не само рибар и лодка, но и рибар и улов се сливат в едно цяло, ставайки част от стародавния обред: „всеки капитан мълчи като риба“ („На котва“ – Вълев 1938: 78). Същото преливане на героя с плода на неговия труд откриваме и при Божан от „Гераците“: „Лицето му

¹⁸ Мачта. – Бел. моя, А. Т.

имаше прегорелия цвят на пшеничено зърно...“ (Елин Пелин 1977б: 6).

Всички посочени особености доказват, че едно от лицата на морето в българската маринистка белетристика от първата половина на XX век е нивата, а риболовът е съпоставим с традиционните земеделски практики.

Единственият образ, с който можем да свържем земята и морето нива, е Великата Богиня Майка, характерна за повечето древни култури – елинската, египетската, асиро-вавилонската, финикийската, индуската и др. Тя е и богиня на плодородието, но носи подчертано двузначна символика: възплъщава едновременно идеята за реда и хаоса, за живота и смъртта (вж. Шевалие и Геербрант 1996: 15 – 16). От тази гледна точка лесно може да се обясни и двойственото отношение на героите на морските ни автори от първата половина на XX век към морето и на Елин-Пелиновите хора към земята. Писателите ни маринисти много добре са предали както обичта и привързаността на морските хора към водната стихия, така и ужаса от нея, нередко и убиваща. По повод смъртта на Удрав в морето капитан Мина от „Рибари“ на Георги Попстаматов (1942: 220) обобщава: „Силно е морето... И страшно е! Но и хубаво е! Човек трябва да го опознае добре, за да се научи как да другарува с него. Но с ден-два, с година-две морето не се опознава“. Не само рибарите, но всички, свързани по някакъв начин с него, познават огромната му сляпа сила и знаят, че „то можеше да ги направи и радостни, и щастливи – можеше да погълне и надеждите, и живота им“ (пак там: 36). Елин-Пелиновите персонажи възприемат земята по същия амбивалентен начин – като даваща препитание на всички, но и като сляпа сила, отнемаща човешки животи. Това отношение на селяните е пресъздадено в разкази като „По жътва“ и „Напаст божия“.

Чрез образа на Великата Богиня Майка стават още по-ясни особеностите на възприемането на морето в бъл-

гарската маринистка белетристика и на нивата у Елин Пелин, които бяха разгледани по-горе: връзката с майчинското начало, действията, наподобяващи обред, ритуалният синкретизъм. И заедно с това придава на тези два образа значителна темпорална дълбочина, благодарение на която се осъществява връзката между миналото и настоящето.

Морето като курорт

Българската литература от разглеждания период се занимава не само с изтощителния труд на морските работници, но представя Черно море като предпочитано място за прекарване на лятната почивка. Това са предимно хумористични произведения, които изпълват периодичните издания всяка година през юни, юли и август. Заедно с разнообразните смешни курортни инциденти и любовни истории (застъпени в творби на Матвей Вълев в „Българан“ и „Щурец“, на Райко Алексиев в „Щурец“, на Борю Зевзека в „Утро“ и на много други хумористи), друг основен мотив в тези творби е копнежът на героите и техните семейства за почивка на морския бряг. В неподписан текст във в. „Морска заря“ от 1936 г. това състояние е наречено „курортна епидемия“ – модна, силно заразна болест, предаваща се най-вече между жените и поразяваща кесите на мъжете, като често причинява на съпрузите и поникване на рога (н. а. 1936). Почивката на Черно море, и по-специално във Варна, в този период става символ на висок социален статус, към който всички се стремят. Но горчивата истина, показана и в творбите на българските морски писатели, е, че повечето семейства не могат да си го позволят поради липса на финансови средства. Това несъответствие между желание и възможности става основа за развитието на множество комични сюжети и ситуации в хумористичните произведения. В общия случай мъжът, обикновено чиновник, отказва да заведе жена си на морски курорт с аргумента, че нямат достатъчно пари, а тя прилага различни хитрости, за да си осигури желаната почивка – от скандали (в разказа „Моят курорт“ – Борю Зевзека 1935: 29 – 32), през симулирани болки и припадъци (н. а. 1936), до много по-фини методи за манипулация: „Две неща са ясни на господин началника. Едното – че жената е сложила оранжеви пердета, за да изглеждат в

жълтата светлина тя и дъщеря му бледи и болнави, узрели за курорт. Другото – че щом еднаж са решили да заминават, нищо не ще ги спре“ („Най-добрият курорт“ – Вълев 1942). Успехът на тези женски хитрости в различните текстове е променлив – понякога съпругата успява да постигне своето, друг път мъжът се налага и чрез лъжи или други средства предотвратява пътуването.

Така се развиват типичните морски курортни фейлетони и хумористични разкази от разглеждания период, но те крият значителна дълбочина. Защото зад несложните стереотипни образи и привидно забавните истории всъщност изкрystalлизират много горчиви истини за българското общество, за отношенията в семейството, за бедността на обикновените българи от първата половина на XX век.

Морето като курорт е източник не само на хумористични, а и на драматични сюжети. То е и място на краткотрайни срещи, последвани от болезнени раздели. Така се случва с Марта и чеха Светослав от „На котва“ на Матвей Вълев. В тази повест е представен също и тъжният живот на курорта след края на летния сезон и отпътуването на туристите: „Гъмжат през лятото от гости, ширят се по вестници и списания като кътчета от рая, докато първият есенен вятър започне да брули морето, гостите ги напуснат и те останат самотни и забравени на крайбрежната карта да зъзнат под вечната заплаха на морето“ (Вълев 1938: 73).

Моралната гледна точка също присъства в текстовете на българските писатели за морето като курорт. В средата на 1927 г. Община Варна за първи път позволява на мъжете и жените да се пекаат и къпят заедно на морския бряг. Така се ражда първият смесен плаж в България – събитие, което получава широк обществен отзвук и предизвиква оживена дискусия не само във Варна, но и в цялата страна. В нея вземат участие и няколко писатели с творбите си. Петко Росен в пътните си бележки, озаглавени

„Тука-там“ и публикувани само два месеца след скандалното събитие, отбелязва:

Към Варна сега са обърнати очите на всички ориенталци, на които текат лигите като на песове на сватба: смесеният плаж! [...] Няколко изгубили срама си жени припъззели на мъжкия плаж. Голямо чудо! Хваща те яд на тая цинична реклама, която някои протръбиха по градове и села. Казват, че Варна печели. Жалки печалби на първия порт на България. А кой губи? Най-много жената. (Росен 1927)

А Галинка от разказа на Матвей Вълев „Хора край брега“, чувайки описанието на рибаря Лазар на един такъв плаж, възмутено казва: „Мен, Лазаре, и с бой не мож ме накара да се съблека като тях“ (Вълев 1940а: 18).

Различен от досега представените подходи към морето като курорт е този на Ячо Кабаивански. Той предлага един нехумористичен и същевременно оптимистичен поглед към тази тематика. В пътеписа „По родната земя“, публикуван двайсет години след създаването на първия смесен плаж, той със задоволство отбелязва: „Морето беше почерняло от хора. От цяла България се струпват летовници на варненските морски бани. По плажа няма празно място; навсякъде са налягали летовници и се пекат на парещото слънце“ (Кабаивански 1947: 75) и „Хубава е Варна! Много пари е дала държавата ни, за да направи от нея европейски курорт“ (пак там: 76).

Литературните произведения, посветени на морето като курорт, безспорно отразяват развитието на морския туризъм в България от първата половина на XX век и на променящото се обществено мнение за него. Но отразявайки го, също така и му влияят. Няма как да се докаже със сигурност, но с голяма доза вероятност може да се твърди, че морските художествени текстове на курортна тема (част от които са публикувани в популярни и четени

вестници като „Утро“ и „Щурец“ например) моделират и въздействат на желанията и светогледа на читателите си.

В българската морска литература обаче има и личности, които влияят на развитието на морското дело не само чрез творбите си и изразените в тях идеи, а и директно, чрез обществената и професионалната си дейност. Такъв е Ячо Кабаивански (1907 – 1955), бащата на голямата ни оперна певица Райна Кабаиванска. Той е един от онези изумително разностранни таланти, които се изявяват в много и различни области на живота и във всички тях оставят значими следи. Както вече беше споменато в първата част на книгата, той е ветеринарен лекар, практикувал в Созопол и Бургас. През 30-те години е управител на Рибното тържище в Бургас, където през лятото на 1934 г. създава Музей на рибарството, който, за съжаление, не просъществува дълго. Ячо Кабаивански е университетски преподавател – доцент и ръководител на катедрата „Технология на месото и рибата“ на Факултета по хранителна промишленост към Висшия селскостопански институт „Васил Коларов“ – Пловдив, автор е на множество научни изследвания, университетски учебници и научнопопулярни книги в тази област. В края на Втората световна война е назначен за комисар по продоволствията. А във връзка с темата на тази глава може да се отбележи и значителният принос на Ячо Кабаивански в развитието на туризма и курортното дело в България. Той е идеолог, основател (през 1948 г.) и пръв директор на Държавното стопанско предприятие „Балкантурист“. По негова инициатива е построен курортният комплекс „Златни пясъци“. Има мащабна визия за развитието на българския туризъм и превръщането на страната ни в една от водещите туристически дестинации в Европа. Това обяснява възторга му от пълните плажове и множеството летовници в цитирания по-горе пасаж. Заради заслугите му за развитието на туризма в България през 1985 г. Институтът за повишаване на квалифи-

кацията на кадрите по туризъм и отдих в Бургас е наречен на негово име – „Д-р Ячо Кабаивански“.

Темата за морето като курорт, колкото и лековата да изглежда на пръв поглед, представлява един сложен възел, в който се преплитат цяла палитра от индивидуални, семейни и обществени проблеми. Чрез хумористични сюжети или чрез сериозен критически размисъл българските писатели от първата половина на XX век насочват фокуса на читателското внимание към тези проблеми и така провокират намирането на адекватни решения.

Морски фолклор

Една от основните характеристики на морските хора са техните специфични вярвания и суеверия. Този факт е многократно подчертаван в българския маринистки макротекст от първата половина на XX век. В „Разкази на моряка“ от Кирил Гривек например четем:

Всички моряци са суеверни. И въпреки чаровния мистицизъм, с който те разказват за своите преживелици из моретата и сърдечното вдъхновение, което прозира в техните легенди, мъчно може да ги разбере човек, чужд на моряшките неволи. (Гривек 1936: 103)

Същото в пълна степен важи и за рибарите, както потвърждава Торос (Янко Димитров) в разказа си „Пасаж“...“: „Всички снеха каскети и набожно се прекръстиха. Рибарите са набожни и много суеверни“ (Торос 1931: 16).

Този изключително интересен пласт присъства в творбите на българските писатели маринисти не само като констатация, но е подкрепен и с множество конкретни примери. Така е представена на практика цялата сложна система на морския (моряшки и рибарски) фолклор с неговите легенди, вярвания, суеверия и поличби. Морските ни белетристични произведения от разглеждания период са изпъстрени с причудливи свръхестествени истории за кораби призраци, за чудновати благополучни развръзки при безнадеждни ситуации в морето, с пророчески сънища, молитви, талисмани, вярвания в различни светци, чудеса и пр. Подвеждането им под общ знаменател обаче не е напълно коректно, тъй като се забелязват различия между вярванията на рибарите и тези на моряците. Това е продиктувано от различните дейности, които те извършват в морето – първите черпят от неговите плодове, а вторите пътуват. Съответно вярванията, суеверията и поличбите на рибарите са насочени към привличането на по-

добър улов, а тези на моряците – към по-леко плаване без бури и оцеляване в открито море. Допирните точки, доколкото ги има, са свързани именно с бурите, които връхлитат както големите презокеански кораби, така и крайбрежните рибарски лодки.

В главата „Морето нива“ споменах за молитвите, които рибарите мълвят, преди да отплават с лодките си в морето, с цел да го умилоствият. Но те правят и много други свещенодействия, например в разказа на Весела Страшимирова „Марина“ от книгата ѝ „Целувка над вълните“ е описаното следното: „И рибарите, тъй както преди незапомнени години техните прадеди, се прекръстват с широк бавен кръст и слагат върху стъклото на иконата монета – ако прилепне на стъклото, риболовът ще е добър“ (Страшимирова 1934: 22).

От този кратък откъс проличават още няколко особености на рибарите и техния светоглед. Първо, за разлика от моряците, тяхната професия обикновено се предава по наследство – от поколение на поколение. В много художествени текстове от разглеждания период се подчертава и тяхната неизменност във вековете: „Разговорите им бяха едни и същи. Така са разговаряли още техните деди и прадеди, така ще разговарят и техните деца и внуци: за това, че тъкмо сега се появява паламудът, а морето не ги пуска да излязат на риболов“ („На котва“ – Вълев 1938: 55). Не само разговорите, но и методите за ловене на риба, и ритуалите, и суеверията, и отношението към морето – всичко това си остава непроменено през годините и вековете. И второ – отново, както при отношението към морето нива, имаме смесване на християнство и езичество. Култът към свети Никола и Света Богородица, молитвите към тях и почитта към иконите им се преплитат с монетите и други нехристиянски методи на гадаене, суеверия и вяра в свръхестествени събития. Такива суеверия намираме и в разказа „Вълнобор“ от „Това е положението“ на Ячо Кабаивански: при издърпването на новопостроената лодка

към морето се скъсва стингата (термин, обяснен в речника в края на книгата като „здрavo дебело въже“). След това привидно случайно събитие „капитан Алекси се спря, притисна с ръка разтупканото си сърце и отри потта от челото. „На лошо е, на лошо е това... Да се скъса нова стинга“ (Кабайвански 1945б: 21). Прокобата, която капитан Алекси вижда в това събитие, се сбъдва – той умира, като преди смъртта си сънува пророчески сън, в който разговаря със старата скеля. Пророчески сън, който обаче е положителен за рибарите, има и в романа на Яна Язова „Капитан“. Дълго време созополските рибари въпреки усилията си не откриват риба на никое от местата, където тя обикновено се появява. Тогава Христо Катин – Кълвача сънува пророчески сън, от който разбира къде има много риба. Широко разпространено сред рибарите е и вярването, че определен човек, най-често случайно присъединил се към тайфата им по време на риболов, им носи сполука. Така е с Удрав от романа „Рибари“ на Георги Попстаматов, така е и с първоличния повествовател от разказа на Торос (Янко Димитров) „Пасаж“...“. Преди риболовът да започне, капитанът на рибарските лодки му казва: „[Д]ано вие ни носите щастие“ (Торос 1931: 15). А след богатия улов възкликва: „Вие сте свят човек. Божи човек... Никога тъй рано и тъй бързо не сме имали подобно щастие!...“ (пак там: 16).

В българската морска белетристика моряшкият фолклор е представен с повече и по-разнообразни примери, отколкото рибарския. Вероятно една от причините за това е присъствието в маринисткия макротекст на творбите на Кирил Гривек. Още първите му рецензенти отбелязват, че той „си служи, за да постигне повече художественост и впечатление, с нов елемент – фантастичността. [...] Гривек увежда с разказите си за морето читателя в един съвсем странен мир, чудноват, гдето изненадите от най-разнообразен характер са възможни и пред който човеческият разум е безсилен“ (Василев 1936б).

Добрин Василев е напълно прав в тези наблюдения върху поетиката на книгата на Кирил Гривек „Разкази на моряка“ (вж. напр. разказите „Непознатата“, „Капитан ван Берген“, „Геният“ и др.). Но Гривек далеч не е единственият морски писател, създаващ такава атмосфера в творбите си. Към него може да се добави и Крум Кънчев с разказа си „Корабникът и корабоначалникът разказват...“. Това е завладяваща история за вярването на моряците, че съществува дух на дете, който пази кораба:

Когато умре некръстено християнско дете, според народния обичай то бива заровено близо до гробищата, но вън от тях. Случва се гробът на това низвергнато от хората тяло да е близо до гора. И когато духът му отлети, за да се приюти някъде – нередко се случва той да се внедри в някое дърво: в едно от дърветата на близката селска гора. Идват дървари. Между многото дървета, те отсичат и дървото, станало живелищно гнездо на детската душа. И когато дървесните стволоче се отнесат в корабостроителницата, и това – с духа на детето, послужва при градежа на новия кораб. (Кънчев 1935)

Този дух живее на кораба и го пази от всякакви нещастия, а моряците го тачат и се уповават на неговата свръхестествена сила.

Пътуващите по море герои на Матвей Вълев също разказват много истории, част от които са причудливи и трудно разбираеми за човешкия разум. Такъв е например случаят, разказан от Богдан от повестта „На котва“, за холандския параход „Мосулман“. Този плавателен съд претърпял тежък инцидент, но изминал на собствен ход, „[б]ез хора, без кърмиле, с две тежки повреди“ (Вълев 1938: 109), триста мили в открито море, стигнал до пристанището и спрял точно на мястото, където обикновено го закотвяли.

Морякът Богдан завършва странна си история с едно обобщение, което ще ни помогне да разберем причините за специфичните вярвания и суеверия на морските хора:

Та искам да ти кажа, случва се, Марто, всичко се случва. Затова ние, моряците, вярваме и в светиите, и в магии. В моряшкото помещение ще намериш и иконка на Дева Мария, и талисманче от някой индийски факир. Това е. И щом стане нещо, на Дева Мария се молим: „Помогни ни, Света Богородице, избави ни“. А в същото време някой вземе талисманчето и го окачи на носа, на вълнореза. (пак там)

Моряците и рибарите съзнават, че когато са в морето, не всичко зависи от тях, че то се ръководи от закони, различни от всичко познато на човешкия ум: „А има ли нещо невероятно в морето? Има ли нещо невъзможно за една действителност, чужда на законите, които създават и обясняват явленията на сушата?...“ – пита реторично по-вестователят от цитирания по-горе разказ на Крум Кънчев (1935). А старият рибар от „Море“ на Златка Чолакова (1926) казва: „Стихията морска е по-силен господар от земните владетели. [...] Кой може да заповядва, да укроти гнева ѝ...“. Очевидно това не е по силите на хората. Обожествяването на морето, неговата мистичност и непостижимост за човешкия ум прозират във всеки художествен текст от разглеждания период. Свързаните с него хора го обичат и му служат до смърт, но не познавайки напълно законите му, се упоават на всичко, което би могло по някакъв начин да им помогне – християнски символи и ритуали, езически талисмани и суеверия.

Освен че е много интересен и благодатен за изследване сам по себе си, морският фолклор в белетристиката ни от първата половина на ХХ век като че ли най-пълно и непосредствено отразява светогледа и житейската философия на морските хора.

Алегорични и други образи и употреби на морето

Коментираниите в предходните глави белетристични текстове, въпреки включените мистични и необясними елементи в някои от тях, представят един подчертано реалистичен образ на морето. Представянето му обаче няма да е пълно, ако не разгледаме и произведения от този период, в които то изпълнява функцията на алегория. Неговата необятност, могъщество, постоянство и вълшебна притегателна сила го правят подходящо за предаване на различни алегорични послания. Именно с тези си качества е въведено морето в „Толстой – звезда пътеводна“ от Йордан Ковачев (1928: 8):

Първи път, когато се изправих пред необятната шир на морето, аз се усетих слаб да го обгърна, да го измеря, да го узная. Мисълта ставаше безпомощна и няма, а в сърцето пърхаха крилати чувства като морски чайки. Неизмеримата мощ на стихията ме влечеше към себе си чрез един необясним, но сладостен копнеж да се чувствам колкото може по-ярко част от нея.

Това поетично описание обаче е направено не само за себе си, а служи за успоредяване на морето с Лев Н. Толстой, който според текста притежава същите качества и оказва същото въздействие върху околните като необятната водна стихия.

Не само качества на определен човек се извеждат чрез уподобяването му с морето, но и обратното се среща в българската морска белетристика. В частта „Море“ от „Стихове в проза“ Веселина Геновска отбелязва: „Защото могъщо, непобедимо и вечно си, о, море. И носиш у себе си неспокойствието и променливостта на будния човешки дух“ (Геновска 1933).

А в „Колонията на ‘Възражданци‘“ Христо Досев пише за възможното използване на качествата на морето като пример и стимул за постоянство в борбата с житейските препятствия и в стремежа за самоусъвършенстване:

Аз обичах да ходя по брега на ту буйно и развълнуваното, ту тихо играещо и ласкаещото се море. В моменти на униние, гледайки него, аз си мислех: „Трябва да бъдем подобни на морето – все да се блъскаме о брега на препятствията, постоянно и неуморно. Само така може да се извърши нашето дело“. И унинието се разсяваше. И отново и с по-голяма сила ми се искаше да работя над себе си и да се боря. (Досев 1923: 93)

Изрази като „вълните на живота“, „на приливи и отливи“, „нагребена на вълната“ и други подобни се използват и във всекидневната реч, като издиганията и спадовете на морските вълни и на нивото на водата препращат към успехите и неуспехите, доброто и злото в човешкия живот. А понякога те се превръщат и в алегория на самия живот. По подобен начин Йордан Ковачев в цитирания по-горе текст представя живота като море, през което преминават отделните хора, всеки в своя лодка – по-силна или по-слаба: „Във вълните на живота ту запъне, ту изплава моята слаба лодка, ту редяят, ту се сгъстяват околните тъмнини...“ (Ковачев 1928: 9).

Животът, представен като море, а хората – като плаващи в него, могат да се приемат за традиционни образи. Те се срещат и в романа на Яна Язова „Капитан“, в който Философа предрича бъдещето на Христо Катин – Кълвача по следния начин: „Посоката на твоя път е надутото платно от вятъра и все в една посока... не се връща...“ (Язова 1940: 38). Българската белетристика от първата половина на ХХ век обаче предлага и различни, дори противоположни интерпретации. В разказа на Ненчо Илиев „Самоубиец“ животът е представен като река с много лодки, носещи се по

течението ѝ – някои по-скромни, други по-големи и удобни, трети направо разкошни. Плаващите в лодките хора непрестанно се боричкат помежду си, за да се доберат до по-хубава лодка. И увлечени в тази безсмислена борба (символ на материалистичните и кариеристичните стремежи на съвременния човек), те дори не забелязват, че течението ги влече към морето. В този разказ то се явява алегория на смъртта – там движението спира за всички, независимо каква лодка използват (Илиев 1903). В този случай морето смърт изравнява всички – и богати, и бедни, и млади, и стари, и капитани, и юнги. Същото, макар и в по-различен смисъл, казва и цитираният в главата „Социална ангажираност“ моряк барба Петро от повестта „Песента на морето“ на Петър А. Шишков (1935: 30): в открити води „капитанът и аз сме едно“.

А в притчата на Стефан Андрейчин „Съкровища“ морето и красивите му дарове символизират ранния етап от развитието на човешката душа с нейните стремежи и възжеления. Те обаче трябва да бъдат преодолени, тъй като са чужди на живота и вместо удовлетворение носят страдание и болка: „Съкровищата, които ме привличаха и омайваха, които аз жаждах с младежка сила, бяха изцяло страдания“ (Андрейчин 1940: 4).

Тези примери от българската литература, които далеч не са единствените, показват големите възможности на образа на морето чрез своите качества и особености да предава сложни абстрактни послания.

Морски произведения за деца и юноши

Като отделен дял, заслужаващ специално внимание, може да се обособи българската морска белетристика за деца и юноши от първата половина на ХХ век. За нейната важност говори фактът, че тя включва сравнително голям брой произведения, които са писани от различни автори. Те излизат както като отделни книжки, така и в детските вестници и списания (например в популярните и емблематични „Венец“, „Прозорче“, „Весела дружина“ и др.) и в детските страници на други периодични издания (например на сп. „Кооперативна просвета“). В края на 1935 г. сп. „Морски сговор“ дори открива рубриката „Страница за малките“, където намират място морски произведения за деца, главно от български автори (сред които Веса Паспалева, Ангел Каралийчев, Саша Липовска, Любомир Брезов, Стефан Ив. Стоянов, Здравец¹⁹ и др.). Макар че тази рубрика не се превръща в постоянна, т.е. не присъства във всеки брой или на определен интервал, до спирането на списанието през 1944 г. в различни негови броеве излизат близо трийсет „Страници за малките“.²⁰ Така се получава един значителен корпус от морски произведения за деца и юноши. В него, като изключим стихотворенията, които са извън обхвата на това изследване, преобладават приказките и приключенските разкази.

¹⁹ В „Речника на българските псевдоними“ от Иван Богданов са посочени трима писатели, използващи псевдонима „Здравец“ (вж. Богданов 1989: 135). От тях най-вероятният автор на текстовете за деца в сп. „Морски сговор“, подписани така, е Георги Русафов (1912 – 1981) – майстор на приказката и приятел на Ангел Каралийчев. Но тъй като авторът, стоящ зад псевдоним, не може да се докаже със сигурност, ще го изписвам като „Здравец“.

²⁰ За сравнение – в същия брой, където е публикувана първата „Страница за малките“, е дадено началото и на хумористичната рубрика „Смях на брега“, но след това тя се появява само в още един брой на списанието.

В детската морска белетристика от първата половина на XX век се срещат всички образи, теми и пластовете на морето, които бяха разгледани в предишните глави на втората част от това изследване, като, разбира се, текстовете са написани на по-достъпен език, подходящ за възприемане от децата. По-интересното е, че в детските морски произведения всички тези особености присъстват в много по-концентриран, „компресиран“ вид, вероятно заради по-малкия обем на творбите за малките читатели и по-трудното задържане на вниманието им. В един много кратък пасаж в началото на разказа за деца „Гурбетчий“ на Матвей Вълев (1937) например откриваме повечето вече разгледани особености на образа на морето:

Който не е пътувал по океан, мъчно може да си представи колко красота блика из него. Параходът ден и нощ пухти и се люшка по разиграната вода, витлото остава във водата широка пенеста бразда... Вода и само вода, която се слива в далнината с морето. Сутрин океанът се изглади като огледало и ти се иска да хвърлиш плоско камъче, та да заподскача и стигне чак на другия бряг. Следобед и привечер водата се накъдри и се залюлее като ливада при вятър...

На „Кап Аркона“ бяхме няколко души от всички народи. (Вълев 1937: 105 – 106)

В тези няколко реда писателят е вплел морски пейзаж, образа на океана като път, като нива и космополитната атмосфера, информативната функция, а малко преди това е въведено наименованието на област, наричана от моряците „Гробът на матросите“, което препраща към темата за морския фолклор.

Освен състеното присъствие на различните функции и превъплъщения на морето, детската морска литература се отличава и с възпитателния патос, изведен на преден план в почти всички творби, понякога дори още в за-

главието (напр. „Който добро мисли, добро намира“ – Липовска 1935). Тези текстове възпитават децата на смелост, честност, трудолюбие, доброта, любов към пътешествията и уважение към морето и океана. Често в тях е вплетена и силна патриотична нишка – става въпрос за произведенията, които учат малките читатели да обичат родната природа, част от която е Черно море, да се грижат и да се гордеят с него. Към изпълнението на тази цел авторите подхождат по различни начини: индиректно – чрез даване на информация за природните красоти и славното минало на българите (напр. „Калиакра“ – Здравец 1941), или чрез пряко артикулирани родолюбиви призови и послания. Пример за последното е кратък откъс от разказа на Матвей Вълев „Малките мореплаватели“, в който майсторски са обединени няколко различни повода за младежите да се гордеят с България, сред които и морето:

[Н]е е нашето хубаво море за разбойници и пирати, а за честен труд и народни идеали. [...] Другар е Черното море на българския моряк, защото по него той плува из далечни страни да разнася нашето жито и нашия тютюн, българските сливи и орехи и всички блага, които земята ни ражда. Благодат е Черното море за всеки българин... (Вълев 1939а: 8 – 9)²¹

Срещат се и морски фантастични творби за деца и юноши, разширяващи още повече границите на детското

²¹ Този патриотичен мотив, гордостта от морските постижения на млада България, присъства не само в произведенията за деца, макар че там е по-силно експлициран. В пътеписа „От корабната палуба“ на Крум Кънчев капитанът на кораба казва: „Развявайки знамето на България, ние скитаме из далечните морета и разнасяме с достойнство името на нашата страна“ (Кънчев 1936: 63). А в разказа на Теодосий Анастасов „Детето на моряка“, според думите на момчето гърците, от завист за хубавия български параход „Варна“, предизвикват катастрофата с него и не помагат на изпадналите в беда наши моряци. Така загива бащата на детето.

въображение. Такава е поредицата романи на Емил Коралов за приключенията на Жари, част от които – като „Сърцето на океана“ и „Тайните и чудесата на слънчевата книга“ (Коралов 1940а, 1940б и др.) – са посветени на морето. Коралов пише и други маринистки произведения за детската аудитория, попадащи по-скоро в сферата на приключенската, отколкото на фантастичната литература.

Дали морските белетристични произведения за деца са изпълнили функциите си да информират и възпитават, е трудно да се прецени, но е факт, че те са интересни, разнообразни и представляват подходящ обект за по-задълбочено самостоятелно изследване.

Значещи липси

В науката, в това число и в хуманитаристиката, обикновено се отличават откритията на съществуването на нещо важно, което досега не е било известно. Но липсите на определени теми или аспекти, особено на места, където се предполага, че би трябвало да ги има, са не по-малко интересни и значими за науката, а изследването им може да ни доведе до неподозирани изводи. В случая с морската ни белетристика от първата половина на XX век могат да се забележат поне две такива значещи липси.

Първо, почти липсват военни, батални творби. Разбира се, има отделни текстове с такава тематика, като разказите „Опасна среща“ и „Един разрушител на работа“ от Петър А. Шишков, „Корсарят на смъртта“ от Борис Маковски например (Шишков 1928 и 1939, Маковски 1936), но те съвсем не са толкова много, колкото би трябвало да се очаква за период, в който България е участвала в четири войни, а и на фона на широко застъпената военна тема в литературата ни като цяло. И това е въпреки обявения конкурс на военноморска тема в сп. „Морски сговор“ през 1935 г., за който постъпват едва шест текста (вж. Конкурс 1936).²² Доколкото се срещат отделни военни елементи, те са периферни, по-скоро представляват ехо от войната, а не я представят директно: търговски кораб бива взривен от плаваща мина („Примирение“ – Попов 1934); противни-

²² През 1936 г. от печат излиза книгата на лейтенант Валентин Паспалеев „Корсари“. Тя включва няколко морски военни истории и е обявена от критиката за първи подобен опит в българската литература (вж. В. И. 1936). Това обаче са документални случки, базирани на събития и спомени на английски и германски моряци от Първата световна война. Въпреки безспорния принос на тази книга, както и на другите две от Валентин Паспалеев – „Скагерак“ (1937) и „Подводни герой“ (1944) – бих ги причислил по-скоро към категорията „научнопопулярни изследвания в областта на световната военноморска история“, отколкото към „художествена литература“.

ков десант вдига на крак цялата военна част, но той се оказва фосфоресциращ рибен пасаж („Десант“ – Кабаивански 1945а: 127 – 130); представени са службата и учебните бойни стрелби на минен кръстосвач („Романът на един млад моряк“ – Шишков 1929б); описани са перипетиите след бягството на поручик Стефан Иванов от пленническия лагер в Микра („Бягство“ – Шишков 1929а) и други подобни. Дори в повестта на Петър А. Шишков, носеща заглавието „Спомените на стария адмирал“ (публикувана първо в няколко броя на сп. „Морски сговор“ от 1934 и 1935 г., а след това и като отделна книга през 1940 г.), няма описана нито една морска битка – целият текст е изпълнен с любопитни и забавни случки от моряшкия живот.

Ограниченият брой на военните морски творби със сигурност не се дължи на слаб интерес от страна на българските читатели. Самата тема е достатъчно привлекателна, както с право отбелязва критикът В. И. в споменатата рецензия: „Морските бойни подвизи пък са още по-интересни [от останалите бойни подвизи – бел. моя, А. Т.], защото стихията и обстановката, при които се извършват, са сами по себе си неща непознати за по-голямата част от четците“ (В. И. 1936). Наличието в периодичния печат на немалко преводни военноморски художествени творби доказва, че обществото ни има нужда от подобни текстове и проявява интерес към тях. А почти пълната им липса в литературата ни вероятно се дължи на по-слабо развития български военен флот в сравнение с другите видове войски през разглеждания период (предизвикано от факта, че плаването по Дунав и Черно море векове наред е било под контрола на Османската империя и в първите десетилетия на миналия век младата българска държава все още не е имала достатъчно подготвени кадри) и на по-малкото зна-

менити морски битки, водени през войните.²³ От голямо значение е и фактът, че дейностите на военноморския флот са твърде специфични и за извършването им се изисква специално образование и обучение. Много малко писатели са участвали в тях и са влизали в реални бойни действия в морето, които след това да опишат в текстовете си. Докато стотици български творци по време на войните са мобилизирани в сухопътните войски, участвали са в битките и те са станали част от произведенията им.

Второ, в българската морска белетристика от първата половина на XX век липсва екологичната проблематика (разбирана в съвременния смисъл на думата), т.е. загрижеността за морето и неговите обитатели и идеите за опазването му от вредното влияние на човека. Сред множеството морски повествователни текстове, с които се запознах, не открих нито едно описание на морска или океанска екологична катастрофа, причинена от човека, нито един директен призив за закрила на морето и обитателите му от вредите, които той причинява.

Все пак има отделни примери в белетристични произведения от този период, в които срещаме по-общи призови за уважение и обич към морето. Такива идеи са имплицитно заложени в книгата „Това е положението“ на Ячо Кабаивански (1945б) чрез контраста между бедните рибари, които възприемат морето като източник на прехрана, и алчните търговци на рибната борса, които виждат в него единствено източник на печалба и го използват само по този начин. В някои творби на Матвей Вълев също се говори за умереността по отношение на езерото (което в неговия случай е аналог на морето) като за добродетел, като за отношение, което е естествено и трябва да се спаз-

²³ Най-известната и може би единствената позната на неспециалистите българска морска военна победа е торпилирането на османския крайцер „Хамиде“ от миноносеца „Дръзки“ по време на Балканската война (1912).

ва. Старият рибар Игнатий от разказа „Хора край брега“ казва на Галинка: „Ние, рибарите, и на малкото сме доволни, когато сме тук, защото езерото е за нас майка и ние не го мъчим да искаме много от него“ (Вълев 1940: 27). В „Море“ от Златка Чолакова старият рибар също изтъква умереността спрямо морето като добродетел: „Малко изкарваме... Трудна е работата ни... Повече не трябва, стига ни малкото“ (Чолакова 1926). Най-близко до директно назоваване на морски екологичен проблем, причинен от човека, откриваме в разказа на Дечо Попов „Примирение“: „Та какво ли не хвърлиха през време на войната в миролюбивите води на това море? – Желязо, барут, пироксин!...“ (Попов 1934: 13). Но след това думите на разказвача тръгват в съвсем различна посока: „Всичко ще се забрави! Времето е безкрайно, и морето – всепощаващо“ (пак там).

Подобно приближаване, кръжено около екологичната тема, при което съвременният читател би очаквал пълно навлизане в нея, без обаче това да се случи, наблюдаваме и в повестта на Матвей Вълев „На котва“ (1938), където подробно е описана работата в петролната компания SOCONY (Standard Oil Company of New York) в Бургас, движението на петролните танкери и пр. – прекрасна възможност за разгръщане на екологична проблематика, от която обаче авторът не се е възползвал. Също и в романа на Георги Попстаматов „Рибари“ (1942), където се споменават предметите, които морето изхвърля на брега от потънали кораби: дъски, сандъчета, плодове, дори торба с червен пипер. Но това е отбелязано само между другото, и то не за да се изтъкне причиненото замърсяване, а за да се характеризира един от героите – Васето – момче, което прибира чевръсто всички тези предмети. Има още един подобен пример от същия роман: при лов на риба във Велека на група рибари някой предлага да пуснат бомба или негасена вар, за да убият рибата и да я хванат по-лесно.

Капитан Мина (който е от старото поколение рибари и много уважава морето) категорично отказва, но не защото по този начин ще замърсят реката, а оттам и морето, а със следния мотив: „Нямаме време да ни фиркат горските из леските“ (Попстаматов 1942: 82).

На базата на тези наблюдения може да направи обобщението, че българската морска белетристика от първата половина на XX век понякога се доближава до екологичната проблематика по различни начини и от различни посоки, но не навлиза същински в нея.

Можем да обособим няколко възможни причини за този интересен феномен. На първо място – че българските писатели маринисти от този период не са имали достатъчно изострена чувствителност за проблемите на природата и за възможното вредно влияние на човека, затова тези проблеми не са намерили място в творбите им. Но ако това е вярно, би трябвало подобни екологични мотиви да липсват не само в интерпретацията на темата за морето, но и за всички други аспекти на природата: планини, гори, животни и пр. А това не е така. В българската литература традиционно има много силна тенденция на защита на горите, на изтъкване на тяхната важност за живота на човека и представяне на това колко вредно и опасно е унищожаването им. Калина Захова в книгата си „Защо се смее веселата крава? Отношения на хората към другите животни“ дава прекрасни примери с текстове на Любен Каравелов и Иван Вазов от втората половина на XIX век (вж. Захова 2020: 113). Но и първата половина на XX век е богата на такива произведения. През 1939 г. по повод Седмичата на гората от студиото на Радио Варна двукратно е излъчена радиопиесата на Матвей Вълев „Пороят“. Същата годишна текстът ѝ е публикуван и като отделна книга (Вълев 1939б). В тази радиопиеса директно се посочва един голям екологичен проблем – безразборното изсичане на горите и катастрофалните последици, до които то рано или късно

ще доведе. Сюжетът е пределно ясен: селяните от Сърчево изсичат горите над селото, за да отворят повече място за паша за добитъка си. Горският Радул предупреждава за опасността, до която могат да доведат тези действия, но никой не му обръща внимание. И след един проливен дъжд върху селото се спуска опустошителен порой. Творбата се посреща с интерес и има голям успех сред слушателите. За това свидетелства както авторът на предговора към пиесата Д. Стефанов (1939: 4), така и слушател, описал реакциите на селяни, слушали излъчвания по радиото вариант на текста (Недялков 1939). Матвей Вълев има и друга радиопиеса с подобен сюжет – „Злосторници“ (1944 г., непубликувана, запазена е в ЦДА и няма информация дали е излъчвана). А през 1941 г. от Министерството на земеделието и държавните имоти е издаден сборникът „Горска христоматия“ (вж. Стубел (съст.) 1941). В него са публикувани текстове на много от водещите ни писатели, а автор на предговора с красноречивото заглавие „Да обичаме гората“ е министърът на земеделието Димитър Кушев. Очевидно в този период опазването на горите е било държавна политика и писателите са вземали дейно участие в тази кауза. С други думи, нямаме основание да твърдим, че българските писатели от първата половина на XX век са били нечувствителни към проблемите на природата и вредното човешко влияние върху нея.

Бихме могли да предположим също, че в този период не е имало големи морски екологични проблеми и съответно такива не са намерили място в творбите на писателите ни. Но и това твърдение не отговаря на истината. В Черно море, включително и в българската му акватория, са потънали стотици кораби, които са предизвиквали замърсяване. Емблематичен от многото примери е пълният с мазут американски кораб „Мопанг“, който се натъква на мина от Първата световна война и потъва край бреговете на Созопол през 1921 г. Той продължава да нанася пора-

жения на природата почти век след потъването си. Към корабокрушенията трябва да се прибавят и други замърсяващи и вредни дейности на човека, като риболов с бомби, с негасена вар и др. Така че екологични проблеми през първата половина на XX век е имало, но те не са отразени в българската морска белетристика.

Липсата на директни екологични послания в белетристиката ни от този период според мен се дължи не на извънлитературни причини (какъвто е случаят с военните текстове), а на самия образ на морето и на специфичния начин, по който го възприемат и представят писателите. Както многократно стана дума досега в изследването, българският маринистки макротекст е изпълнен със силно преклонение пред морето. То е представено като всемогъщо същество, способно на всичко; човешкият разум е слаб, за да го обхване и да разбере напълно законите, които го ръководят. А в много текстове морето и океанът са обожествени, буквално са представени като бог. Към примерите от предишните глави ще прибавя още един, който прекарно илюстрира това твърдение. Той е от „Писма от Южна Америка“ на Борис Шивачев (1932: 21): „Океанът се вълнува. Не, това още не е вълнение. Не е буря. Океанът само диша със своите могъщи гърди. Когато океанът се вълнува, той е страшен. Страшен като разгневен езически бог, когото само жертвите омилостивяват“. Такова обожествяване на морето е несъвместимо с представянето на екологични катастрофи, причинени му от човека – това би го принизило и би поставило под съмнение всемогъществото му.

Освен обожествяването на морето, българските писатели изразяват и силното си опиянение от него и от възможностите, които то предоставя на хората. (Тази особеност на маринисткия ни макротекст беше коментирана по-подробно в главата „Път“.) Това възприемане на морето и приповдигнатият тон, с който често се пише за него, също

влизат в дисонанс с вредите, които човекът му нанася, и те остават извън вниманието на авторите.

Наблюденията в тази глава показват, че необичайните на пръв поглед липси имат своето разумно обяснение. И още – че маринисткият ни макротекст от първата половина на XX век систематично следва логиката на създадения от него образ (отсъстващите екологични послания) и на извънлитературните предпоставки, които му оказват въздействие (в случая със сравнително малкото батални творби). Колкото и парадоксално да звучи, тези липси не обедняват образа на морето, а укрепват целостта му, правят звученето му още по-единно, монолитно и силно, тъй като изключват от него черти и нюанси, които биха му били неприсъщи и неестествени.

Заклучение

В тази книга беше показана само малка част от възможностите, които маринистката тема в българската литература предоставя на изследователите. Всъщност дори когато се ограничим само до морската ни белетристика от първата половина на XX век, тези възможности са необятни и неизчерпаеми, както е необятно и неизчерпаемо самото море. Този факт е колкото плашещ, толкова и приканващ със своето богатство и изобилие.

Призовавам читателите да приемат това изследване именно като въведение, без претенции за пълнота и изчерпателност. Много автори и морски произведения от първата половина на XX век не бяха включени в него, а други, заслужаващи по-голямо внимание, бяха само бегло маркирани. Това ме мотивира да продължа заниманията си в тази посока, като попълня празнините и представя едно разширено, по-детайлно изследване на морето в българската литература. Дали тези намерения ще се осъществят – само бъдещето ще покаже.

Надявам се обаче, че въпреки неизбежните пропуски и несъвършенства основната цел на настоящата книга – да докаже, че българските писатели маринисти от разглеждания период изграждат разнолик и в същото време цялостен образ на морето и неговите хора, който е достоен обект за изследване – е изпълнена. Не бива да се пропуска и фактът, че този образ, създаден в литературата ни преди толкова десетилетия, е удивително актуален и днес. Ако има професии и занимания, в които не е настъпила значителна промяна през годините, то това са именно морските. Въпреки напредъка на технологиите, светогледът на моряците и рибарите, начинът, по който те усещат и възприемат морето, предаността им към него, дори езикът им са останали почти непроменени. Убеден съм, че и днешните морски хора биха се съгласили с дълбокото прозрение на

стария рибар от „Море“ на Златка Чолакова, написано преди почти век, за несъвместимостта между морето и лицемерието: „Морето ни търпи, каквито сме и каквото имаме. Не иска да се приправяме...“ (Чолакова 1926) – за разлика от живота на сушата. Така че, изследвайки морската ни белетристика от първата половина на XX век, ние в известна степен изследваме и морското ни настояще, а защо не и бъдеще.

Библиография

- Аджемов 1942:** Аджемов, Димитър. *Пристанищни хора. Разкази*. Варна: А. Пъндъклийски, 1942.
- Алексиев 2020а:** Алексиев, Иван. Българските морски книги до 1930 г. – *Морски вестник*, 2020.
<https://morskivestnik.com/compass/news/2020/062020/images/Morskaknigado1930R-1-11062020.pdf> (Посетен на 27.08.2023)
- Алексиев 2020б:** Алексиев, Иван. Българските морски книги 1931 – 1944 г. – *Морски вестник*, юни 2020.
<https://morskivestnik.com/compass/news/2020/062020/images/MVkJMorskiknigi1931-1944.pdf> (Посетен на 27.08.2023)
- Алексиев 2020в:** Алексиев, Иван. Българските морски книги 1945 – 1950 г. – *Морски вестник*, юли 2020.
<https://morskivestnik.com/compass/news/2020/072020/images/5MVkJMorskiknigi1945-1950.pdf> (Посетен на 27.08.2023)
- Алексиев 2020г:** Алексиев, Иван. Българските морски книги 1951 – 1960 г. – *Морски вестник*, юли 2020.
https://morskivestnik.com/compass/news/2020/072020/images/MVkJMORSKI_KNIGI1951-1960-2-23072020.pdf (Посетен на 27.08.2023)
- Алексиев 2020д:** Алексиев, Иван. Българските морски книги 1961 – 1969 г. – *Морски вестник*, август 2020.
<https://morskivestnik.com/compass/news/2020/082020/images/MVkJMorskiknigi1961-1969.pdf> (Посетен на 27.08.2023)
- Анастасов 1933:** Анастасов, Теодосий. Детето на моряка. – *Нива*, г. V, № 12, 15 януари 1933, с. 11 – 12.
- Ангелова-Дамянова 2014:** Ангелова-Дамянова, София. Брегове и безбрежия в българската маринистика. – *Меридиан 27 – Електронно списание за литература*, 3 август 2014. <https://www.meridian27.com/article/bregove-i-bezbrezhiya-v-blgarskata-marinistika> (Посетен на 27.08.2023)
- Андрейчин 1940:** Андрейчин, Стефан. *Улитки от морето*. София: Посредник, 1940.

- Априлов 1941а:** Априлов, Борис. На котва. – *Бургаски фар*, г. XXI, № 5845, 20 май 1941, с. 2. (Разказът е подписан с истинското име на писателя: Атанас Джавков.)
- Априлов 1941б:** Априлов, Борис. Първото пътуване на „Планета“. – *Бургаски фар*, г. XXI, № 5861, 21 юни 1941, с. 2. (Разказът е подписан с истинското име на писателя: Атанас Джавков.)
- Аржентински 1947:** Аржентински, Иван. *Далечна Патагония*. София: Нова литература, 1947.
- Багряна 1928:** Багряна, Елисавета. Черноморски песни. – *Морски сговор*, г. V, № 5, май 1928, с. 1 – 2.
- Багряна 1929:** Багряна, Елисавета. Рибарска песен. – *Морски сговор*, г. VI, № 3, март 1929, с. 1.
- Богданов 1989:** Богданов, Иван. *Речник на българските псевдоними*. София: Д-р Петър Берон, 1989.
- Борю Зевзека 1935:** Борю Зевзека. *Дон Кихот Таласъмски. Хумористични разкази*. София: Комитет „Българска книга“, 1935.
- В. И. 1936:** В. И. Книжнина. [Рецензия за книгата на лейтенант Валентин Паспалеев „Корсари“]. – *Морски сговор*, г. XIII, № 8, октомври 1936, с. 152.
- Вазов 1901:** Вазов, Иван. Един наш черноморски бисер. – *Мир*, г. VII, № 1013, 1 септември 1901, с. 2 – 3.
- Вазов 1921:** Вазов, Иван. По вълните на Черно море. – *Напред*, г. III, № 592, 22 юни 1921, с. 1.
- Василев 1928:** Василев, Добрин. Морето в българската поезия. – *Морски сговор*, г. V, 1928, № 4, 5, 6 и 7.
- Василев 1936а:** Василев, Добрин. Завръщане. – *Морски сговор*, г. XIII, № 3 – 4, март – април 1936, с. 58 – 60.
- Василев 1936б:** Василев, Добрин. Кирил Гривек: *Разкази на моряка*; П. А. Шишков: *Песента на морето*. – *Морски сговор*, г. XIII, № 2, февруари 1936, с. 40.
- Вълев 1937:** Вълев, Матвей. Гурбетчий. – *Венец*, г. XV, № 2, ноември 1937, с. 104 – 114.
- Вълев 1938:** Вълев, Матвей. *На котва. Повест*. София: Завети, 1938.
- Вълев 1939а:** Вълев, Матвей. *Малките мореплаватели. Разкази*. София: Казанлъшка долина, 1939.

- Вълев 1939б:** Вълев, Матвей. *Пороят. Пиеска в две картини*. София: Културно-просветно дружество на служителите по горите, 1939.
- Вълев 1940а:** Вълев, Матвей. *Отсам и отвъд. Разкази*. София: Хемус, 1940.
- Вълев 1940б:** Вълев, Матвей. *Радост в живота. Разкази и репортажи*. София: Завети, 1940.
- Вълев 1942:** Вълев, Матвей. Най-добрият курорт. – *Щурец*, г. X, № 503, 31 юли 1942, с. 4.
- Вълканов 2000:** Вълканов, Вълкан. *Морска история на България. Политика, икономика, култура. Кратки очерци върху 1300-годишното минало*. София: Албатрос, 2000.
- Геновска 1933:** Геновска, Веселина. Стихове в проза. – *Бургаска вечерна поща*, г. VI, № 1453, 27 юни 1933, с. 2.
- Геновска-Герчева 1938а:** Геновска-Герчева, Веселина. *Далечни брегове. Разкази*. София: Съюз на българските писатели, 1938.
- Геновска-Герчева 1938б:** Геновска-Герчева, Веселина. Морето като обект в изкуството. – *Морски сговор*, г. XV, № 9, ноември 1938, с. 179 – 180.
- Гривек 1936:** Гривек, Кирил. *Разкази на моряка*. София: Литературен глас, 1936.
- Гривек 1938:** Гривек, Кирил. *Моряци. Роман*. София: Вазова задруга, 1938.
- Гривек 1987:** Гривек, Кирил. *Страници на един живот. Спомени и срещи*. София: Български писател, 1987.
- Григорова 2018:** Григорова, Маргрета. Българската мариностика – видима и невидима. Една анкета с Георги Ингилизов. – *Литературен вестник*, г. XXVII, № 8, 28 февруари – 6 март 2018, с. 10 – 11.
- Гюзелев 2002:** Гюзелев, Васил. Българинът и морето. – *Фарватер*, 2002, с. 6 – 8.
- Димитрова 1930:** Димитрова, Зорница. Морето. – *Морска заря*, г. VIII, № 2064, 26 юли 1930, с. 2.
- Досев 1923:** Досев, Христо. Колонията на „Възражданци“. – В: Досев, Христо. *Съчинения. Т. I. Разкази и статии*. София: Възраждане, [1923], с. 68 – 136.

- Елин Пелин 1977а:** Елин Пелин. *Съчинения в шест тома. Т. I.* София: Български писател, 1977.
- Елин Пелин 1977б:** Елин Пелин. *Съчинения в шест тома. Т. II.* София: Български писател, 1977.
- Жечев 1989:** Жечев, Тончо. Българската проза. – В: Жечев, Тончо. *Избрани произведения. Т. 1. Митът за Одисей.* София: Български писател, 1989, с. 127 – 134.
- Захова 2020:** Захова, Калина. *Защо се смее веселата крава? Отношения на хората към другите животни.* София: Калина Захова, 2020.
- Зашев 1925:** Мичман Зашев. Към Аржентина (Спомени). – *Морски сговор*, г. II, № 6, юни 1925, с. 10 – 11.
- Здравец 1941:** Здравец, Калиакра. – *Морски сговор*, г. XVIII, № 9, ноември 1941, с. 177.
- Известие 1862:** Известие от Българоморското търговско съдружество „Провидение“. – *България*, г. IV, № 35, 10 декември 1862, с. 276 – 277.
- Илиев 1903:** Илиев, Ненчо. Самоубиец. – *Лев Н. Толстой*, г. I, № 4, май 1903, с. 9 – 17.
- Ингилизов 1992:** Ингилизов, Георги. *Добър ден, тъга! Разкази и новела.* Бургас: Университетско издателство „Novissima Verba“, 1992.
- Иширков 1906:** Иширков, Анастас. Из средновековната търговска история на гр. Варна. – *Списание на Българското икономическо дружество*, г. X, № 4, 1906, с. 230 – 241.
- Йоан Екзарх 1981:** Йоан Екзарх. *Шестоднев.* Прев. от старобълг. Николай Цв. Кочев. София: Наука и изкуство, 1981.
- Кабаивански 1943:** Кабаивански, Ячо. *Това е положението. Повест из живота на черноморските рибари.* Бургас: График, 1943.
- Кабаивански 1945а:** Кабаивански, Ячо. *Идат!... Разкази.* София: Д. Маджаров, 1945.
- Кабаивански 1945б:** Кабаивански, Ячо. *Това е положението. Повест из живота на черноморските рибари.* Второ допълнено издание. София: Нариздат, 1945.

- Кабаивански 1946:** Кабаивански, Ячо. *Капитан Драго. Повести и разкази*. София: Нариздат, 1946.
- Кабаивански 1947:** Кабаивански, Ячо. *По родната земя. Пътепис*. София: Глобус, 1947.
- Калина Малина 1942:** Калина Малина. Предговор. – В: Попстаматов, Георги. *Рибари. Роман*. София: Литературен глас, 1942, с. 5 – 6.
- Калоянов (съст.) 2011:** *Разигра се Черно море. 101 български народни песни за морето*. Съст. Анчо Калоянов. Варна: МС, 2011.
- Караиванов 1919:** Караиванов, Г. Приказка за поета и любимата му. – *Факел*, г. I, № 2, юли 1919, с 5 – 8.
- Каракостов 1938:** Каракостов, Стефан. Матвей Вълев. „На котва“. – *София*, № 570, 1938, с. 4.
- Карастоянов 1997:** Карастоянов, Христо. Корабът като място и неговата липса на литературния пазар. – *Култура*, № 45 (2269), 14 ноември 1997, с. 2.
- Ковачев 1928:** Ковачев, Йордан. Толстой – звезда пътеводна. – *Възраждане*, г. XVIII, № 1, септември 1928, с. 8 – 12.
- Конкурс 1929:** Конкурс за Българския народен морски сговор за морски разказ. – *Морски сговор*, г. VI, № 3, март 1929.
- Конкурс 1936:** Литературен и исторически конкурс на БНМС. – *Морски сговор*, г. XIII, № 6, юни 1936, с. 117.
- Коралов 1940а:** Коралов, Емил. *Сърцето на океана*. София: Доверие, 1940.
- Коралов 1940б:** Коралов, Емил. *Тайните и чудесата на слънчевата книга*. София: Доверие, 1940.
- Костадинов 2006:** Костадинов, Д. Български народни рибарски и моряшки клетви. – *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас*, 2006, т. XXXV (2), с. 83 – 89.
- Кринчев 1910:** Кринчев, Страшимир. *В страната на палмите*. София: Либерална печатница, 1910.
- Кънчев 1934:** Кънчев, Крум. В бурно море. – *Морски сговор*. г. XI, № 9, ноември 1934, с. 11 – 14.

- Кънчев 1935:** Кънчев, Крум. Корабникът и корабоначалникът разказват... – *Гребец*, г. I, № 7 – 8, 1935.
- Кънчев 1936:** Кънчев, Крум. От корабната палуба. – *Морски сговор*, г. XIII, № 3 – 4, март – април 1936, с. 61 – 64.
- Кънчев 1938:** Българският морски речник. – *Морски преглед*, г. IV, № 81, 15 януари 1938, с. 8 – 9.
- Кънчев 1939:** Кънчев, Крум. Заслуга или вреда? (По повод романа „Капитан“ от Яна Язова). – *Морски сговор*, г. XVI, № 10, декември 1939, с. 196 – 197.
- Липовска 1935:** Липовска, Саша. Който добро мисли, добро намира. – *Морски сговор*, г. XII, № 10, декември 1935, с. 204.
- Маковски 1936:** Маковски, Борис. Корсарят на смъртта. – *Морски сговор*, г. XIII, № 1, януари 1936, с. 10 – 11.
- Минков 1938:** Минков, Светослав. *Другата Америка. Едно пътуване отвъд Екватора*. София: Хемус, 1938.
- Михайлов 1921:** Михайлов, Иван. Нуждата от Български народен морски сговор. – *Морска библиотека*, № 1, 1921, с. 3 – 16.
- н. а. 1936:** (непосочен автор) Курортна епидемия. – *Морска заря*, г. XV, № 3323, 3 август 1936, с. 2.
- Н. М. 1926:** Н. М. „Романът на един млад моряк“. Роман в две части – от Петър А. Шишков. [Рецензия]. – *Морски сговор*, г. III, № 1, януари 1926, с. 19 – 20.
- Недялков 1939:** Недялков, Хр. Образът на горския в радиопиесата „Пороят“ на Матвей Вълев. – *Горска просвета*, г. X, № 180, 15 май 1939, с. 4.
- Николов 2009:** Николов, Георги Н. *Морето в българската периодика XIX – XX век*. Варна: LiterNet, 2009. https://litenet.bg/publish23/g_n_nikolov/moreto/index.html (Посетен на 27.08.2022)
- Николов 2010:** Николов, Георги Н. *Български пера в чужбина. Пътеписи. Морски блянове*. Литературен свят 2010. <https://literaturesviat.com/?p=29355> (Посетен на 27.08.2023)
- Николов 2019:** Николов, Георги Н. *Българското море в сърцето на времето*. София: Виджи – Виктор Гуцев, 2019.

- Ничев 1974:** Ничев, Боян. Балканският човек и морето. – В: *Югославски морски новели*. Варна: Георги Бакалов, 1974, с. 5 – 8.
- Овчаров 1992:** Овчаров, Николай. *Корабоплаването по българското черноморско крайбрежие (XIV – XIX век)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Орлов 1928:** Орлов, Николай. *Пристанището*. Разкази. София: Изгрев, 1928.
- Отзив 1932:** Един чужд отзив за Българския народен морски сговор и за нашето списание „Морски сговор“. – *Морски сговор*, г. IX, № 1, януари 1932, с. 2 – 3.
- Панайотов и Кръстева б. г.:** Панайотов, Атанас, Мариана Кръстева. 90 години от подписването на Ньойския договор. Военноморският ни флот след 1919 г. – разоръжаване и превъоръжаване. – *Морски вестник*. https://www.morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/9onoijski.html (Посетен на 27.08.2023)
- Паспалеев 1936:** Паспалеев, Валентин. *Корсар*. Варна: [Морска учебна част], 1936.
- Паспалеев 1937:** Паспалеев, Валентин. *Скагерак*. Варна: [Морска учебна част], 1937.
- Паспалеев 1944:** Паспалеев, Валентин. *Подводни герои*. Варна: А. Ю. Пъндаклийски, 1944.
- Пенчева 2016:** Пенчева, Радка. *Морето на българина. Морски етюди в българската литература 1924 – 1944 г.* Пловдив: Астарта, 2016.
- Петканова 1996:** Петканова, Донка. Морето в средновековната ни книжнина. – *Море*, г. IV, № 1, 1996, с. 29 – 31.
- Полянов 1927:** Полянов, Владимир. *Крадецът*. Разкази. София: Т. Ф. Чипев, 1927.
- Попов 1930:** Попов, Дечо. Синове на морето. – *Морски сговор*. г. VII, № 9, ноември 1930, с. 11 – 15.
- Попов 1934:** Попов, Дечо. Примирение. – *Морски сговор*, г. XI, № 1, януари 1934, с. 13 – 16.
- Попова-Мутафова 1930:** Попова-Мутафова, Фани. Обсадата на Несебър. – *Морски сговор*, г. VII, № 5, май 1930, с. 3 – 7.

- Попстаматов 1942:** Попстаматов, Георги. *Рибари. Роман*.
София: Литературен глас, 1942.
- Програма 1927:** Програма за конкурса на Българския народен морски сговор за написване цикъл от морски песни. – *Морски сговор*, г. IV, № 9, ноември 1927.
- Протохристова 2000:** Протохристова, Клео. *Западноевропейска литература. Съпоставителни наблюдения, тезиси, идеи*. Пловдив: Хермес, 2000.
- Резултатът 1930а:** Резултатът от нашия конкурс за написване на морски разказ. – *Морски сговор*, г. VII, № 5, май 1930.
- Резултатът 1930б:** Резултатът от нашия конкурс между учащата се младеж. – *Морски сговор*, г. VII, № 5, май 1930, с. 16 – 19.
- Росен 1921:** Росен, Петко. В Странджа. – *Златорог*, г. II, № 3, март 1921, с. 134 – 140.
- Росен 1927:** Росен, Петко. Тука-там (Пътни бележки). – *Зора*, г. IX, № 2438, 20 август 1927, с. 2.
- Росен 1931:** Росен, Петко. Морска душа. – *Българска мисъл*, г. VI, 1931, № 6, с. 392 – 396.
- Русева 2022:** Русева, Мария. *Поетика на пътя в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2022.
- Спасов 1938:** Спасов, Павел. „На котва“. Повест от Матвей Вълев. – *Златорог*, г. XIX, № 10, 1938, с. 470 – 472.
- Стаматов 1992:** Стаматов, Върбан. *В мъглата. Българинът и морето*. София: Летописи, 1992.
- Стаматов 1999:** Стаматов, Върбан. *Българинът и морето*. София: Отечество, 1999.
- Стефанов 1939:** Стефанов, Д. Пазете горите. – Във: Вълев, Матвей. *Пороят. Пиеска в две картини*. София: Културно-просветно дружество на служителите по горите в България, 1939.
- Стефанов 2004:** Стефанов, Валери. *Творбата – място в света*. София: Диоген, 2004.
- Страшимиров 1963:** Страшимиров, Антон. Български черноморски бряг. – В: Страшимиров, Антон. *Съчинения*.

Т. 7. *Пътеписи, очерци и статии*. София: Български писател, 1963, с. 7 – 73.

Страшимирова 1934: Страшимирова, Весела. *Целувка над вълните*. София: С. М. Стайков, 1934.

Стубел (съст.) 1941: *Горска христоматия*. Съст. Йордан Стубел. София: Министерство на земеделието и държавните имоти, 1941.

Ташев 2023: Ташев, Андрей. Литературата в някои природоспециализирани периодични издания между двете световни войни. – В: *Човек и природа в българското литературно въображение: осем разходки*. Съст. Маргарита Серафимова. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2023, с. 81 – 102.

Тодоров 1900: Тодоров, Иван. *Корабокрушение. Разказ из моряшкия живот*. Русе: Спирос Гулабчев, 1900.

Торос 1931: Торос (Янко Димитров). „Пасаж“... – *Морски сговор*, г. VIII, № 3, март 1931, с. 14 – 17.

Хаджийовкова 1940: Хаджийовкова, Надя. Акулата. – *Морски сговор*, г. XVII, № 2, февруари 1940, с. 34 – 36.

Хаджийовкова 1941а: Хаджийовкова, Надя. Живата смърт. – *Морски сговор*, г. XVIII, № 1, януари 1941, с. 11 – 13.

Хаджийовкова 1941б: Хаджийовкова, Надя. Изгрев. – *Морски сговор*, г. XVIII, № 5, май 1941, с. 92 – 94.

Хаджийовкова 1941в: Хаджийовкова, Надя. Новобранец. – *Морски сговор*, г. XVIII, № 9, ноември 1941, с. 173 – 176.

Христов 1918: Христов, Кирил. *Три дни с миноносец „Дръзки“*. София: Военен журнал, 1918.

Христов 1930: Христов, Кирил. Врагове. Разказ. – *Морски сговор*, г. VII, № 5, май 1930, с. 1 – 3.

Христова 1992: Христова, Лидия. Българинът и морето – социално-психологически аспекти. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център по културознание, 1992, т. 80 – 81 [за 1987 – 1988 г.], с. 63 – 80.

Черноморски 1924: Черноморски, С. Завета на един моряк. – *Морски сговор*, г. I, № 3, март 1924, с. 7 – 8.

- Чолакова 1926:** Чолакова, Златка. Море. – *Морски сговор*, г. III, № 10, декември 1926, с. 12.
- Чолакова 1933:** Чолакова, Златка. *Приказни страни. Пътни впечатления*. София: Херман Поле, 1933.
- Шевалие и Геербрант 1996:** Шевалие, Жан и Ален Геербрант. *Речник на символите. Т. II*. София: Петриков, 1996.
- Шивачев 1932:** Шивачев, Борис. *Писма от Южна Америка*. София: Хемус, 1932.
- Шишков 1924:** Шишков, Петър А. *Пазачите на фара. Роман*. София: Нов живот, 1924.
- Шишков 1926:** Шишков, Петър А. Пилот. – *Морски сговор*, г. III, № 2, февруари 1926, с. 12 – 16.
- Шишков 1927:** Шишков, Петър А. Силата на морето. – *Морски сговор*, г. IV, № 2, февруари 1927, с. 12 – 14.
- Шишков 1928:** Шишков, Петър А. Опасна среща. Разказ. – *Морски сговор*, г. V, № 10, декември 1928, с. 12 – 15.
- Шишков 1929а:** Шишков, Петър А. Бягство. – *Морски сговор*, г. VI, № 1, януари 1929, с. 9 – 11.
- Шишков 1929б:** Шишков, Петър А. *Романът на един млад моряк*. Варна, 1929.
- Шишков 1931:** Шишков, Петър А. Контрабандистът. – *Морски сговор*, г. VIII, № 4, април 1931, с. 15 – 17.
- Шишков 1935:** Шишков, Петър А. *Песента на морето. Повест*. София: Комитет Българска книга, 1935.
- Шишков 1939:** Шишков, Петър А. Един разрушител на работа. Разказ из недалечното минало. – *Морски сговор*, г. XVI, № 2, февруари 1939, с. 29 – 32.
- Шишков 1940:** Шишков, Петър А. *Спомените на стария адмирал*. София: Нов живот, 1940.
- Шишков 1943:** Шишков, Петър А. *Моряк. Роман*. София: Звезда, 1943.
- Язова 1940:** Язова, Яна. *Капитан. Роман*. София: Д. Маджаров, 1940.
- Язова 2003:** Язова, Яна. *Соления залив*. София: Изток-Запад, 2003.

Liutskanov et al. (eds.) 2023: *La mer Noire comme espace littéraire et culturel (II) / Black Sea as literary and cultural space (II)*. Sous la direction de / compiled and edited by Iordan Liutskanov, Eyüp Özveren, Mzago Dokhtourichvili, Alexis Nuselovici (Nouss). Sofia: Coopération Universitaire “Romanistika”; Association “Transpontica”, 2023. = *Transponticae: Revue et collection d'études littéraire et culturelle sur la mer Noire / Journal and book series for Black Sea literary and cultural studies*, vol. I (2022-2023), N° 1/4.

Именен показалец

- Аджемов, Димитър 45, 59,
71
Алексиев, Иван 38, 40
Алексиев, Райко 86
Анастасов, Теодосий 58,
59, 101
Ангелова-Дамянова,
София 8, 29
Андрейчин, Стефан 98
Априлов, Борис 25, 32, 39,
45, 60
Аржентински, Иван 40, 49,
53
- Багряна, Елисавета 25, 26
Балтаоглу 19
Богданов, Иван 99
Богданов, Пею 25
Боев, Ради 17
Борю Зевзека 86
Брезов, Любомир 99
Брънеков, Тотю 17
- В. И. 103, 104
Вазов, Иван 24, 43, 107
Вапцаров, Никола 25, 34,
51
Василев, Добрин 8 – 10,
25, 31, 43, 54, 93, 94
Величков, Константин 24
Величков, Петър 30
Вълев, Матвей 25, 31, 32,
34, 44, 45, 48 – 56, 59 –
64, 66 – 68, 71 – 75, 79 –
83, 86 – 88, 92, 94, 100,
101, 105 – 108
Вълканов, Вълкан 19
- Габе, Дора 25
Геербрант, Ален 84
Геновска-Герчева,
Веселина 31, 32, 49, 54,
96
Георгиев, Стефан 25
Геров, Найден 24
Гривек, Кирил 25, 31, 32,
39, 44, 48, 52, 66, 68, 75,
91, 93, 94
Григорова, Маргрета 28,
31
Грудев, Стефан 40
Груев, Йоаким 23
Гюзелев, Васил 18, 19
- Димитров, Ст. 26
Димитрова, Зорница 44,
46
Димов, Димитър 79
Добротица, деспот 18
Досев, Христо 97
Дървингов, Петър 17
- Елин Пелин 79 – 85
- Жечев, Тончо 15, 17, 21, 28

Жефарович, Константин
23

Захова, Калина 107

Зашев, мичман 56

Здравец 99, 101

Иван Асен II, цар 18

Илиев, Ненчо 46, 97, 98

Ингилизов, Георги 7, 9, 25,
28 – 30, 33

Иширков, Анастас 15, 16

Йоан Екзарх 23, 44

Йовков, Йордан 31

Кабаиванска, Райна 89

Кабаивански, Ячо (Марко
Поло) 25, 32, 34, 39, 40,
45, 46, 48, 49, 52, 53, 59,
63, 64, 67 – 69, 71 – 74,
80, 82, 88 – 90, 92, 93,
104, 105

Калина Малина 28

Калоянов, Анчо 18, 23

Калчев, Цоньо 34

Каравелов, Любен 107

Караиванов, Г. 27, 44

Каракостов, Стефан 31

Каралийчев, Ангел 25, 99

Карастоянов, Христо 8

Ковачев, Йордан 96, 97

Коралов, Емил 39, 102

Костадинов, Д. 23

Кравен 18

Кринчев, Страшимир 43,
48

Кръстева, Мариана 22

Кушев, Димитър 108

Кънчев, Крум 31, 39, 51, 52,
69, 70, 80, 94, 95

Лилив, Николай 25, 33

Липовска, Саша 99, 101

Люцканов, Йордан 8

Маковски, Борис 103

Марин Българина 18

Марков, Емил 25

Минков, Светослав 40, 48,
53, 55, 61

Михайлов, Иван 21

Михайлов, Любомир 40

Н. М. 66

Недялков, Хр. 108

Николов, Георги Н. 8, 23,
24, 34, 69

Ничев, Боян 16

Овчаров, Николай 18

Орачев, Атанас 17

Орлов, Николай 27, 50, 51,
66, 71, 76

Панайотов, Атанас 22

Паспалеев, Валентин 103

Паспалеева, Веса 99

Пенчева, Радка 8, 11, 15,
20, 33, 34, 58

- Петканова, Донка 23
Площачков, Константин 25,
32, 33
Полянов, Владимир 25, 60
Попов, Дечо 27, 68, 75, 76,
79, 103, 106
Попова-Мутафова, Фани
25, 27, 80
Попстаматов, Георги 34,
39, 49, 62 – 65, 71 – 73,
79, 82 – 84, 93, 106, 107
Протохристова, Клео 50
- Радев, Никола 25
Ракитин, Никола 26
Росен, Петко 16, 43, 46, 47,
51, 87, 88
Русафов, Георги, 99
Русева, Мария 55
- Саръ依依依, Иван 40
Славейков, Петко Р. 24
Славянов, Георги 17
Спасов, Павел 28
Стаматов, Върбан 8, 25, 32,
78
Станчев, Стефан 34
Стефанов, Валери 79
Стефанов, Д. 108
Стойанов, Стефан Ив. 99
Страшимиров, Антон 16,
24, 43
Страшимирова, Весела 25,
32, 64, 92
Стубел, Йордан 108
- Ташев, Андрей 26
Твен, Марк 50
Тодоров, Иван 24, 45, 51,
56, 62, 75
Толстой, Лев Н. 96
Торос (Янко Димитров)
63, 64, 91, 93
Трифоновна, Цвета 30
- Фотев, Христо 25
- Хаджийовкова, Надя 45,
46, 55, 60, 71 – 74
Христов, Кирил 25, 27, 34,
61, 62
Христова, Лидия 17, 18, 21
– 23
- Черноморски, С. 48
Чолакова, Златка 48, 95,
106, 112
- Шевалие, Жан 84
Шивачев, Борис 40, 45, 49,
53, 55, 109
Шишков, Петър А. 25, 27,
32, 49, 54, 55, 66, 68, 75
– 77, 80, 98, 103, 104
Шишков, Стою Н. 17
- Язова, Яна 25, 30, 31, 48,
49, 54, 57, 58, 64, 71, 72,
83, 93, 97

Summary

The book *Introduction to Bulgarian Marinist Literature from the First Half of the 20th Century* is focused on an almost unexplored field of Bulgarian literature. It is divided in two parts. The first part examines the complicated relations between Bulgarian literary studies and Bulgarian marinist literature and the unusual fact that the sea subject is a very rarely studied field in Bulgarian literary studies. Notwithstanding all the specialised periodicals, books, and even publishing houses that release sea-oriented texts. The possible reasons for this neglect, proposed by other authors, are discussed in details, which leads to the conclusion that the actual reasons for the neglect of the sea subject by Bulgarian literary studies should be sought in the specificity of the marinist literature itself and in some harmful prejudices.

The second part of the book discusses some of the great possibilities that the subject of the sea in Bulgarian literature offers to its potential researchers. It does not focus on the whole Bulgarian marinist literature, but only on one part of it: marinist fiction from the first half of 20th century. This part of the book examines the palette of potential points of view that are open to analysis: the seascape; the sea as a waterway; the sea as a direct path to cosmopolitanism; the way that the sea affects the relations between people; the information about specific sea activities and terms; the maritime folklore; the social engagement of Bulgarian marinist literature from the first half of the 20th century; the sea as a field and as a resort; the allegorical image of the sea; the marine literature for children and adolescents. The book also points out certain distinctively absent aspects in Bulgarian marinist fiction in the period, proceeding from the assumption that in literature the absence could be just as interesting and significant as the presence.

Андрей Ташев

**Въведение в българската морска белетристика
от първата половина на XX век**

българска
първо издание

Научен редактор доц. д-р Калина Захова
Рецензенти доц. дн Мая Горчева
доц. д-р Людмила Малинова
Корица Калина Захова
Предпечат Андрей Ташев

Печат Дайрект Сървисиз
Формат 84/108/32
ISBN 978-619-7372-73-1

Институт за литература при БАН
Издателски център „Боян Пенев“
e-mail: director@ilit.bas.bg
www.ilitizda.com